

Predromanička skulptura iz crkve Sv. Spasa u Cetini

Tonči BURIĆ

viši kustos, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
HR - 21000 SPLIT, S. Gunjače b.b.

Autor sustavno analizira nalaze predromaničke skulpture iz crkve Sv. Spasa. Iz većega broja ulomaka rekonstruira izgled oltarne ograde, a obrađuje i elemente portala i oltara. Utvrdivši karakteristične kompozicije geometrijskih mreža na plutejima i pilastrima nalazi im paralele na većem broju lokaliteta u Dalmaciji i zapadnoj Bosni i Hercegovini (sve u okviru ranosrednjovjekovne Hrvatske). Polazeći od rezultata koje su prethodni istraživači postigli (Petricioli, Jakšić) pobliže definira jednu kamenoklesarsku radionicu, čije središte nalazi u Splitu, sjelenu nadbiskupije u bizantskoj Dalmaciji, gdje je po njegovu mišljenju radionica i izradila namještaj za katedralu. U opus te radionice ubraja se i oltarna ograda iz Sv. Spasa.

Uvod

¹ O historijatu istraživanja, stilsko-kronološkom vrednovanju crkve, te o groblju i nalazima u grobovima, usporedi radove drugih autora u ovom tematskom broju Starohrvatske prosvjete. Ovdje će biti riječi isključivo o stilsko-kronološkoj analizi otkrivenih ulomaka predromaničke skulpture.

² Voditelj tih iskopavanja, STJEPAN GUNJAČA, u nekoliko je navrata dao kraće prikaze o rezultatima istraživanja, koji se tek u ovom broju u cijelosti izlažu javnosti: S. GUNJAČA, Muzej hrvatskih starina od oslobođenja do danas (= Muzej od oslobođenja), *Starohrvatska prosvjeta* (= SHP), Zagreb, ser. III, 2, (1952), sl. 8-9; *Id.*, Rad Muzeja hrvatskih starina u godini 1952. (= Rad Muzeja, 1952), SHP, Zagreb, ser. III, 4 (1955), 227-8, sl. 5; *Id.*, Rad Muzeja hrvatskih starina u g. 1953 (= Rad Muzeja, 1953), SHP, Zagreb, ser. III, 5 (1956), 209, sl. 1-2; *Id.*, Rad Muzeja hrvatskih starina u god. 1954, SHP, Zagreb, ser. III, 6 (1958), 228; *Id.*, Radovi na crkvi i groblju svetog Spasa na vrelu Cetine (= Radovi na crkvi svetog Spasa), *Ljetopis JAZU*, Zagreb, 55 (1949); *Id.*, Novi naučni rezultati u hrvatskoj arheologiji, Zagreb 1958, 27; D. JELOVINA, Starohrvatska crkva sv. Spasa na vrelu Cetine i groblje oko nje u svjetlu arheoloških istraživanja, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* (= PPUD), Split, 30 (1990), 39-40, 47, sl. na str. 38/gore i 39.

Crkva sv. Spasa u selu Cetini, uz sami izvor istoimene rijeke, kao i veliko srednjovjekovno groblje oko nje, već su više od stotinu godina predmetom trajnog interesa arheologa i povjesničara umjetnosti. Crkvu, i tada dostupne ulomke skulpture na samom lokalitetu, opisali su i donijeli prve sudove o njima još koncem prošloga stoljeća naši zaslužni pioniri nacionalne arheologije, franjevci *Stjepan Zlatović i Lujo Marun*.¹ Sustavna višegodišnja iskopavanja provedena su tek nakon II. svjetskog rata, ali rezultati nisu sve do danas cjelovito objavljeni.² Uz bogati fundus predmeta iz grobova, poglavito nakita, ulomci predromaničke skulpture, s donatorskim natpisom na arhitravima, predstavljaju drugu značajnu kategoriju nalaza s tog lokaliteta. Radi se o dijelovima cancelluma (oltarne ograde), oltara i ulomcima arhitektonske dekoracije (okviri portala), čija je stilsko-kronološka analiza cilj ovoga rada. Manji dio ulomaka skulpture uzidan je u kasnije gotičke pregradnje, a većina ih je nađena u funkciji spolia u konstrukcijama kasnosrednjovjekovnih grobova, ili kao učelci recentnih grobova, te u sloju između grobova, a određeni broj ulomaka je vjerojatno još pod zemljom zbog nemogućnosti iskopavanja suvremenih grobova.

U dosadašnjim radovima skulpturi nije posvećena pažnja koju ona zaslužuje, osim dvama arhitravima i to zbog važnosti donatorskog natpisa na njima, a ne zbog samoga likovnog sadržaja. Prvi istraživači nisu, iz razumljivih razloga, ulazili u analizu skulpture, već su se ograničili na sumarne opise ulomaka i mjesta gdje se oni nalaze, a datirali su ih u IX.-X. st., ili u širi kontekst stila i povijesne epohe: "iz dobe hrvatske samostalnosti", "ulomak hrvatsko-bizantinskoga sloga" i sl.³ Ni glavni istraživač toga lokaliteta, *Stjepan Gunjača*, nije se detaljnije pozabavio s

otkrivenim ulomcima skulpture, osim što je uspješno sastavio ulomke arhitrava i analizirao natpis donatora, posebice s paleografske strane, potvrdivši ujedno iz sadržaja natpisa kontinuitet titulara crkve sve do danas.⁴

Da bi se prišlo daljnjoj obradbi, potrebno je izvršiti sustavnu analizu svih ulomaka predromaničke skulpture iz Sv. Spasa, koja do sada nije provedena, posebice elemenata donje zone ograde koje prethodni autori nisu uzimali u obzir. U uvodnim redcima je taj fundus funkcionalno podijeljen na elemente oltarne ograde, oltara i arhitektonskih okvira, pa će se tim redom i dalje navoditi.⁵ Najbrojniji su ulomci dijelova oltarne ograde. Prema tradicionalnoj podjeli na donji, srednji i gornji pojas od oltarne ograde, iz crkve Sv. Spasa najviše je sačuvano ulomaka iz donjeg pojasa, ali uglavnom fragmentarno, te dva cjelovita arhitrava i dio zabata od gornjeg pojasa. Od srednjeg pojasa preostao je samo mali ulomak stupa (danas zagubljen) i dosta oštećeni ulomak kapitela.

Od pilastara su definirana tri (kat. br. 1, 12 i 25). Osim dimenzija i rasporeda ukrasnih motiva opredjeljuje ih i sačuvani dio žlijeba za umetanje utora (rebra) pluteja (kat. br. 1) i ostatak stupa klesan iz istoga komada (kat. br. 12). Većina ulomaka donjega dijela pripada plutejima i oni su nešto bolje sačuvani od pilastara. To su ulomci pod kat. br. 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11 i 26. Proučavanjem motiva mreža i rasporeda ornamenata na tim ulomcima dobivene su četiri cjeline koje pripadaju različitim plutejima. Prvu sačinjavaju ulomci br. 6 i 7, drugu 8-11, treću br. 4 i četvrtu 2, 5 i 26. Ulomak kat. br. 24 nedostatan je za determiniranje. Mogao bi eventualno biti ostatak završnog dijela stipesa cancelluma sa stepenasto profiliranim žlijebom za usađivanje.⁶ Isti je slučaj i s ulomkom kat. br. 21, koji bi mogao biti dio pluteja ili pilastra, kao i veći ulomak kat. br. 3, s pleternom mrežom kao i na ulomcima kat. br. 2, 5, 6, 7 i 26, koji se ne uklapa u rekonstrukciju cancelluma, pa ga ostavljam nedefiniranim.

Sačuvani ulomak kapitela (kat. br. 13) je dosta oštećen. Naziru se stilizirani, trokutasto oblikovani listovi koji su ovijali kalatos, te nasuprotne kuke-volute na uglovima abakusa. Dijelovi trabeacije su najbolje sačuvani i presudni su za stilsku i kronološku valorizaciju predromaničkog namještaja iz Sv. Spasa. Dva cjelovita arhitrava (kat. br. 14 i 15), koji su sačuvani kao spolia u konstrukcijama kasnosrednjovjekovnih grobova, imaju ukrasno polje raščlanjeno na dva uzdužna pojasa, međusobno odijeljena istaknutim profiliranim rebrom. Na gornjem pojasu su visoke žlijebljene kuke, po sredini arhitrava razdvojene u dva nasuprotno položena niza, između kojih je uklesan križ. Ti križevi su sumarno obrađeni. Haste im imaju oštre konkavne završetke i neukrašeni su, osim što onaj na završnoj, desnoj gredi ima koso urezane crtice na vodoravnoj hasti i tri kuglice raspoređene uokolo križišta (četvrta nedostaje zbog pomanjkanja prostora), koje vjerojatno predstavljaju rozete. Na donjem pojasu je uklesan natpis,⁷ a s donje strane profiliranog rebra je nevjesto stilizirani kimation. Ta razdjelna shema nastavlja se i na zabatu, od kojega je sačuvan tek manji ulomak (kat. br. 16) i jedan zagubljeni i otučen, na kojima

Analiza

Naznačene stranice i slike u citiranim radovima odnose se isključivo na skulpturu, premda se njihov sadržaj također odnosi i na crkvu i groblje.

³ L. MARU'N, Starohrvatsko groblje sa crkvom Sv. Spasa u Cetini., *SHP*, Knin, I, 3 (1895), 187; F. RADIĆ, Izvješće o radu hrvatskog starinarskog društva u Kninu u obće, a napose o kršćanskim starinama do sad otkrivenim i objelodanjenim u Dalmaciji, osjem Solina, Bosni-Hercegovini, Hrvatskoj, Slavoniji i Istri (= Izvješće), *SHP*, Knin, ser II, 4 (1896), 254.

⁴ S. GUNJAČA, Rad Muzeja 1952, 227-8, sl. 5; *Id.*, Rad Muzeja 1953, 209, sl. 1-2; *Id.*, Radovi na crkvi svetog Spasa, 87-90, Tab. II.

⁵ Zabunom su dva ulomka predromaničkog namještaja iz Sv. Spasa inventirana pod lokalitet Biskupija-Crkvina: kat. br. 1 i 3; cf. S. GUNJAČA, Muzej od oslobođenja, sl. 8/srednji red, prvi i drugi s lijeva. Inače se kataloški brojevi podudaraju s brojevima na tablama kataloga.

⁶ Cf. izgled stipesa cancelluma in situ u predromaničkoj crkvi u Kašiću na Manastirinama: V. DELONGA, Starohrvatska crkva na "Manastirinama" u Kašiću kod Zadra, *SHP*, Split, ser. III 18 (1990), sl. 9 i Skica 1 (str. 70).

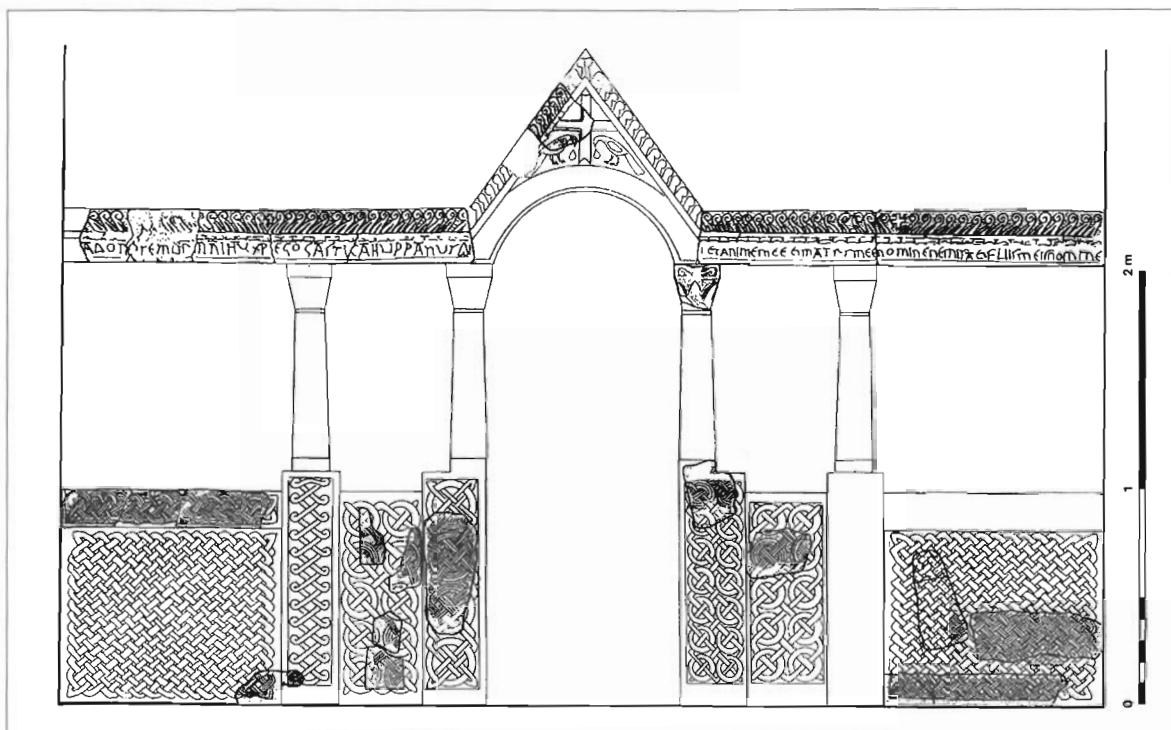
⁷ Cf. rad V. DELONGA u ovom broju.

je dio rubnoga pojasa s istovrsnim kukama i profiliranim rebrom, te dijelom središnje kompozicije od koje je sačuvan manji dio križa i veći dio prikaza ptice, što je uobičajena ikonografija predromaničkih zabata na našoj obali. Križ je neukrašen i obrubljen, a vodoravna hasta mu je prekinuta profiliranim rebrom. Ptica je obrađena grafički plošno, s perjem i krilom koji su tek naznačeni uparanim linearnim crtama. Glava pognuta na dolje vjerojatno je u kljunu držala grozd. Donji, lučni pojas na kojemu bi trebao biti dio natpisa, na žalost, nije sačuvan.

Od oltara je sačuvan nosač menze (kat. br. 17) u obliku onižeg stuba, kojemu je lice ukrašeno latinskim križem blago konkavno zaobljenih rubova hasti, a površina križa je ispunjena troprutom dvotračnom pletenicom s okulusom u križištu. Križ je na kraćim stranama stupa omeđen nizom vodoravnih kanelira. Oltarna menza je rekonstruirana od jednostavne kamene ploče s plitkom profilacijom (kat. br. 18), a vodi se kao nalaz iz Sv. Spasa, iako to nije sasvim sigurno.

Preostaju još elementi arhitektonskih okvira od kojih Muzej hrvatskih arheoloških spomenika čuva četiri ulomka (kat. br. 19, 20, 23, i 28) a peti je bio uzidan u kasnosrednjovjekovne pregradnje na crkvi, ali mu je koncem 80-ih godina namjerno otučeno ukrasno polje u vrijeme sve izraženijih konfesionalnih netrpeljivosti (naknadno prenesen u Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, kat. br. 22). Ulomak kat. br. 23 četvrtastog je oblika i ima na licu troprutu dvotračnu pletenicu omeđenu širokim neukrašenim pojasi. Moguće je to dio prozorskog okvira ili klupčice prozora? Preostala četiri ulomka imaju na ukrasnom polju uobičajenu geometrijsku mrežu od niza učvorenih troprutih kružnica prepletenih nizom rombova, a funkcionalno pripadaju portalima. Ulomak kat. br. 19 je desni dio nadvratnika, a na njega se direktno spaja maleni ulomčić br. 28. Otučeni ulomak (kat. br. 22) i onaj kat. br. 20 ne spajaju se direktno, ali bi po detaljima profilacija vjerojatno bili dio istoga portala.

Što se tiče rekonstrukcije izgleda oltarne ograde iz Sv. Spasa moguće je na osnovi tlocrtnih dispozicija crkve i sačuvanih dijelova pregrade dadi skicu njenoga vjerojatnog izgleda s približnim rasporedom glavnih sastavnih elemenata (crtež 1). Tu je najveći problem pomanjkanje dijelova srednje zone, od koje je sačuvan ulomak jednoga kapitela, fotografija zagubljenog ulomka stupa i ostatak baze stupa na ulomku pilastra. Na temelju rekonstruiranih pluteja i traga četvrtastog otvora po sredini donje strane desnoga arhitrava predlaže se rješenje s 4 stupa s kapitelima, 4 pluteja i 4 pilastra, te s 2 arhitrava i zabatom. U okvirima zadanoga prostora crkve mjesto za cancellum je determinirano i otvorima u zidu u koje su bili uglavljeni arhitravi (crtež 2). Preciznim mjerenjima utvrđeno je da je donji dio pregrade imao sa svake strane po dva pluteja i dva pilastra nejednakih dimenzija, čiji položaj diktira i razmještaj stupova. Do ulaza je, između dvaju pilastara, stajao po jedan uži plutej s tipičnom predromaničkom troprutom mrežom prepletenih kružnica i rombova — *mreža A*, a između drugih pilastara i zidova po jedan veći plutej s karakterističnom troprutom mrežom "pletera" u izvornom značenju — *mreža B*. Na pilastrima su zastupljene dvije inačice *mreže A* i niz troprutih

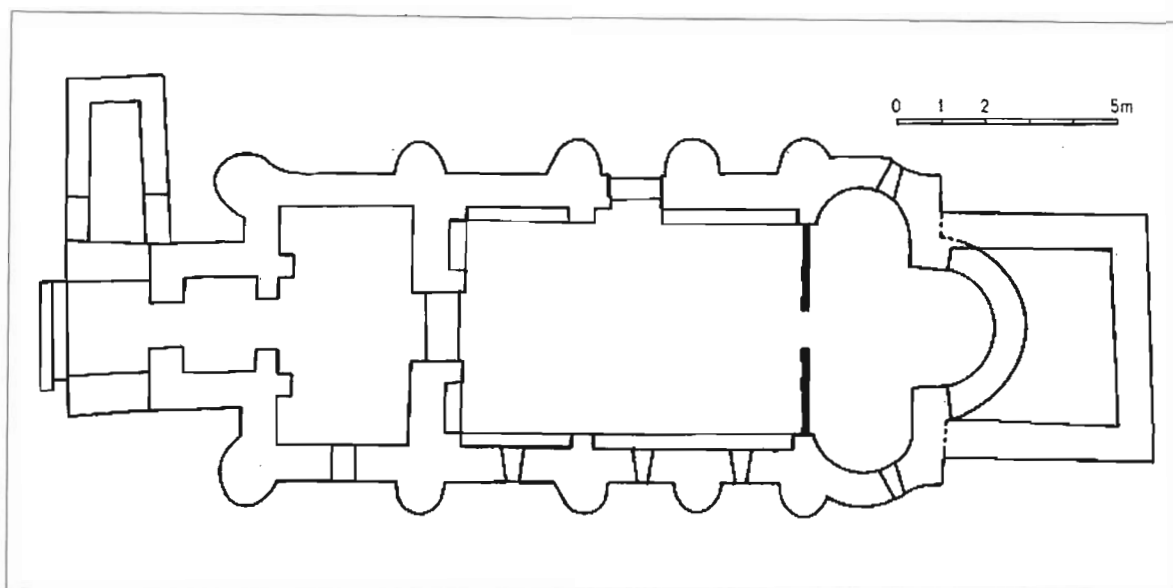
“osmica”, a pilastri postavljeni na ulazu oltarne ograde položeni su točno u osi zidova središnje apside.

Kameni namještaj i arhitektonska skulptura crkve Sv. Spasa, s prepoznatljivim predromaničkim stilskim odlikama, konzistentnošću likovnog izraza i detaljima obradbe pojedinih motiva ukazuju na istodobnost nastanka i odaju jasne znakove radioničke pripadnosti, s izuzetkom nosača menze. Ukupni ornamentalni repertoar uklapa se u standardne predromaničke klišeje potvrđene u brojnim ranosrednjovjekovnim crkvama hrvatskoga priobalja i zaleđa. Fundus ukrasnih motiva i kompozicija na skulpturi iz te crkve razvrstao sam, za potrebe (strukturalno-kompozicijske) analize, u dvije skupine. Prvu bi sačinjavali motivi i kompozicije kakvi su zastupljeni u predromaničkom općenito i u dužem vremenskom slijedu, a drugu oni elementi i kompozicije istoga stila čija specifična strukturiranost u kompozicijskom slogu te skulpture predstavlja bitan element prepoznatljivosti radioničkog izraza, nužnog za definiranje opusa i vezivanje na mrežu bliskih analogija, a time i kronološko stratificiranje istoga.

U prvu skupinu spadali bi ulomci pluteja i pilastara čije ukrasne plohe sadrže troprute geometrijske mreže prepletenih kružnica i rombova - (ulomci kat. br. 1, 4, 8, 9, 10, 11 i 12) i troprutih “osmica” (kat. br. 24) - iako je ovdje taj tip mreže jedan od najčešćih elemenata radioničkog repertoara (*mreža A*), te arhitektonski ulomci sa segmentom iste mreže ili troprutom pletenicom (kat. br. 19, 20, 22, 28 i 23)).⁸ Drugoj skupini pripadaju ulomci crkvenoga namještaja čije kompozicijske sheme i repertoar ukrasa omogućuju atribuiranje određenom radioničkom krugu i predstavljaju karakteristični “rukopis” njegovih majstora-klesara. U sačuvanom fundusu skulpture iz Sv. Spasa tu u prvom redu spadaju svi elementi trabeacije (kat. br. 14, 15 i 16), kao i jedan tip pleterne mreže (*mreža B*) s pluteja (kat. br. 2, 5, 6, 7 i 26). Ukrasno polje arhitrava i zabata uzdužno je razdijeljeno u dva pojasa,

**crtež 1. Pretpostavljena
rekonstrukcija oltarne ograde
crkve Sv. Spasa**

⁸ Za primjer datacijske neodređenosti, tj. korištenja tih mreža tijekom trajanja cijele predromaničke umjetnosti cf. T. Burić, Predromanička skulptura u Trogiru (= Trogir), *SHP*, Split, ser III, 12 (1982), 149-50, 156. Motiv “osmica” također se javlja tijekom cijeloga trajanja predromaničke umjetnosti; cf. T. BURIĆ, Kameni namještaj predromaničke crkve sv. Jurja na Putalju iznad Kaštel-Sućurca, *SHP*, Split, ser III, 13 (1983), 154, 157.

crtež 2. Položaj oltarne ograde pred svetištem crkve Sv. Spasa

međusobno odvojena istaknutim profiliranim rebrom koje je sa donje strane ukrašeno nizom stiliziranoga kimationa, što je jedna od odlika pomoću koje se može prepoznati radionički stilski izraz, kojemu treba pribrojiti i detalje u izvedbi uobičajenoga ikonografskog prikaza na zabatu, posebice u tretmanu križa i obradbi ptica. Drugi karakteristični biljeg pomoću kojega se odčitava ruka majstora-klesara koji su izradili namještaj za crkvu sv. Spasa jest gusta tropruta mreža pletera, izvedena na spomenutim plutejima (*mreža B*), koja je relativno rijetko zastupljena u našoj predromaničkoj umjetnosti, a i inače, pa je utoliko indikativnija za prepoznavanje određenih skupina predložaka i njihove disperzije u prostorno-vremenskim okvirima. Uže i šire analogije koje sam iz dostupne građe uspio prikupiti omogućuju da se crkveni namještaj iz Sv. Spasa ne samo vremenski, već i prostorno pobliže odredi u zadanom povijesnom kontekstu.

U novijoj literaturi uglavnom se više pažnje poklanjalo pitanju arhitekture, a za skulpturu su preuzimani Gunjačini rezultati, s izuzetkom *Ive Petriciolija*, koji je predromaničku trabeaciju iz Sv. Spasa povezao s namještajem iz više drugih crkava i datirao je u vrijeme kneza Branimira (879.-92.). Također je i crkvenu arhitekturu povezao s nekoliko srodnih primjera u jedan prepoznatljivi tip, nastao u kraćem vremenskom razmaku od sredine do kraja IX. st.⁹, a primjeri koje donosi u citiranim radovima to zorno ilustriraju. Tu se vidi međusobno preplitanje određenih tipova crkvene arhitekture i klesarskih radionica koje su za te crkve radile namještaj. Naime, proizvodi sa zajedničkim radioničkim predznakom javljaju se u različitim tipovima crkava, odnosno isti tipovi crkava imaju namještaj različitih radionica (u rasponu od Trpimira do Branimira). Ulomke ograde iz Sv. Spasa on je uže vezao s trabeacijama iz Šopota (sl. 1-3) i Ždrapnja (sl. 4-6), gdje je Branimirovo ime na epigrafima *terminus datationis*, te s ulomcima iz crkve na Bukorovića podvornicama u Biskupiji (sl. 9). Njegove rezultate prihvatio je, uz manje dopune, u novije vrijeme i *Miljenko Jurković*.¹⁰ Tako definiranu radioničku grupu prethodno je detaljno obradio *Nikola Jakšić*, čiji su rezultati stilske analize znatno upotpunili spoznaje do kojih je došao Petricioli, a potom i

⁹ I. PETRICIOLI, Oko datiranja umjetničkih spomenika ranoga srednjeg vijeka, *Gunjačin zbornik*, Zagreb, 1980, 115-6, sl. 3; *Id.*, Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama s oblim kontraforima, *Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Turaka*, Izd. HAD-a, Split, 8 (1984), 221-4, sl. 2-4.

¹⁰ M. JURKOVIĆ, Crkve s Westwerkom na istočnom Jadranu (= Crkve s Westwerkom), *PPUD*, Split, 26 (1986-87), 71-2; *Id.*, O arhitekturi hrvatske države 9. stoljeća, *Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini*, Izd. HAD-a Zagreb, 15 (1992), 69-70; *Id.*, Od Nina do Knina (katalog izložbe), Zagreb, 1992, 30-33, gdje - uz osvrt na ukupnu produkciju predromaničke skulpture u vrijeme kneza Branimira - ulomke iz Sv. Spasa svrstava u radioničku skupinu u koju još ubraja nalaze iz Šopota, Ždrapnja i s Bukorovića podvornica. Tu radionicu on zbog rustičnosti izvedbe odvađa od gradskih radionica u Dalmaciji, a zbog topografskog rasporeda locira njeno središte u Knin - na teritoriju Hrvatske.

sl. 1 - 3. Šopot kod Benkovca, arbitrav i zabati oltarne ograde

sl. 4. Ždrapanj kod Skradina, arbitrav oltarne ograde

Jurković.¹¹ On ju je nazvao klesarskom radionicom iz vremena kneza Branimira, čija je vladavina inače obilježena intenzivnom obnovom i izgradnjom sakralnih objekata¹². Uz Šopot, Ždrapanj, Cetinu i Bukorovića podvornice Jakšić je uočio još nekoliko lokaliteta na kojima su zastupljeni nalazi skulpture istih ili veoma sličnih radioničkih odlika, što je bitan pomak u proučavanju. To su Biskupija-Crkvina - II. faza (sl. 11-13), nepoznato nalazište (zbirka Bihać) i Solin ili Split (sl. 14-15), Livno-Rapovine (sl. 16), Vrba kod Glamoča (sl. 22) i Plavno kod Knina (sl. 23-24). U zaključnim razmatranjima daje osnovne karakteristike radionice: vidljivo je iz topografskog rasporeda da je radila na većem broju crkvenih objekata i na širem prostoru, ali zbog neistraženosti većine lokaliteta nije još moguće odrediti sve osnovne karakteristike radioničke klesarske produkcije, posebice zbog pomanjkanja paralela na elementima donjih zona pregrade. Kvalitetom izvedbe znatno je lošija od drugih predromaničkih radionica i nema dužu zanatsku tradiciju. Njen opus predstavlja "značajan prekid" s klesarskom tradicijom dalmatinskih gradova. Slijedi opširna analiza povijesnih uvjeta u kojima radionica djeluje i čiji je ona produkt, no, o tome više poslije.¹³

¹¹ Cf. rad N. JAKŠIĆA u ovom broju pod naslovom "Klesarska radionica iz vremena kneza Branimira (= Klesarska radionica)".*

¹² Ž. RAPANIĆ, Hrvatska u doba kneza Branimira, *Arheološka istraživanja u Slavanskom Brodu i Brodskom Posavlju*, Izd. HAD-a, Zagreb, 16 (1993); *Id.*, Predromaničko doba u Dalmaciji (=Predromaničko doba), Split, 1987, 169; M. ZEKAN, Branimirova Hrvatska u pismima pape Ivana VIII², Split, 1990; *Id.*, Pet natpisa kneza Branimira s posebnim osvrtom na nalaz iz Otresa (= Pet natpisa), *Kačić*, Split, XXV (1993), 405-6, 417-8. Zabate iz Šopota i Ždrapanja i Rapanić pripisuje istome majstoru ili radionici iz doba kneza Branimira: Ž. RAPANIĆ, *Predromaničko doba*, 185-6, Tab. XXVIII.

¹³ Cf. bilj. 11.

sl. 5. Ždrapanj kod Skradina,
zabat oltarne ograde

sl. 5. Ždrapanj kod Skradina,
arbitrav oltarne ograde

Radionički opus - analogije

¹⁴ Navedene zemljopisne pojmove donosim u njihovom suvremenom značenju.

¹⁵ Cf. N. JAKŠIĆ, o. c.; V. DELONGA, Latinski epigrafički spomenici starohrvatske županije Livno (= Latinski spomenici županije Livno), *Livanjski kraj u povijesti*, Split-Livno, 1994, sl. 2-3, Tab. I, a-f; T. GLAVAŠ, Novi nalazi predromaničke skulpture u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 45 (1990), sl. 7-9. Što se tiče problema ubikacije crkve kojoj je pripadala spomenuta trabeacija, a kojega je postavio Glavaš, sklon sam prihvatiti mišljenje i argumentaciju koje je iznijela DELONGA (o. c., 85, bilj. 19).

¹⁶ Cf. I. PETRICIOLI, radovi citirani u bilj. 9, prvi je ukazao na povezanost trabeacija iz Šopota i Ždrapnja s onima iz Bukorovića podvornica; N. JAKŠIĆ, o. c., uočio je i element pluteja s mrežom A; S. GUNJAČA, Četvrta starohrvatska crkva u Biskupiji kod Knina i groblje oko nje, *SHP*, Zagreb, ser. III, 2 (1952), sl. 24, 26; *Id.*, Kako i gdje je

Za predromaničke kompozicije zastupljene na cancellumu iz Sv. Spasa postoji širi izbor analogija na većem broju lokaliteta raspoređenih na prostorima srednje i sjeverne Dalmacije, te zapadne Bosne.¹⁴ Sakralni objekti kojima su pripadali grupirani su oko Livna, Drvara i Knina, ili su pak raspršeni po Ravnim Kotarima i Bukovici, te u Trogiru, Splitu ili okolici. O stupnju njihove istraženosti, ali i o ukupnom repertoaru ukrasa ovisit će i vrijednost pojedine analogije. Ti faktori odredili su i kvalitativnu strukturu analogija, koje se mogu razlučiti u dvije skupine. U prvu bi spadali predromanički spomenici s lokaliteta na kojima su otkriveni elementi gornje i donje zone oltarne ograde, a čije su dekorativne kompozicije izborom i rasporedom motiva, kao i načinom izradbe bliske ili identične onima iz Sv. Spasa. To su nalazi iz crkve Sv. Petra u Rapovinama kod Livna (sl. 16-21),¹⁵ iz predromaničke crkve na Bukorovića podvornicama u Biskupiji (sl. 8-10),¹⁶ te iz Ždrapnja (sl. 4-7)¹⁷ i Plavna (sl. 23-24).¹⁸ Ulomci pluteja iz Rapovina sadrže mrežu A, zastupljenu i na sitnim ulomcima pluteja iz Sv. Spasa, a dva ulomka imaju mreže prepletenih nizova učvorenih kružnica (mreža C). Arhitrav i dio zabata iz Rapovina shemom ukrasnog polja i izvedbom motiva potpuno se podudaraju s analognim elementima pregrade Sv. Spasa, osim u paleografskom momentu, koji nije relevantan za analizu skulpture. Nalazi s Bukorovića podvornica u Biskupiji, iako nisu brojni, izvedbom i kompozicijama ukrasnih polja u potpunosti se poklapaju s istovrsnim nalazima iz Sv. Spasa, koji im je i prostorno

sl. 7. Ždrapanj kod Skradina,
plutej oltarne ograde (mreža A)

blizak. Obradba i izgled kuka, te profilirano rebro-razdjelnica, potpuno su isti, jedino što donje polje na arhitravu i zabatu nema natpis, niti neki drugi ukras, a ulomak pluteja - nađen kao spolia u susjednoj gospodarskoj zgradi - ima ukrasno polje ispunjeno mrežom A. Navedenoj skupini valja pribrojiti i nalaze iz Ždrapanja kod Skradina, gdje je otkriven veći dio predromaničke trabeacije istih odlika i plutej s mrežom A na ukrasnom polju, te ulomak pluteja s istom mrežom i manji ulomak arhitrava iz Plavna.¹⁹ S obzirom na okolnosti nalaza i manjkavost podataka, što ističe i S. Gunjača, te brojnost predromaničke skulpture iz Plavna, s više utvrđenih faza, nije moguće kazati radi li se o manjoj - parcijalnoj nadopuni pregrade, ili su ti ulomci pripadali drugome lokalitetu, a greškom se vode kao plavanjski.

U drugu skupinu spadaju nalazi s lokaliteta na kojima su potvrđene uže analogije samo za pojedine zone ograde, tj. postoje samo ulomci arhitrava i zabata, ili pak dijelovi pluteja i pilastara, što je uglavnom posljedica neistraženosti. Kod nalaza iz te skupine moguće je, u budućim iskopavanjima, očekivati i elemente gornje ili donje zone koji su analogni onima iz Sv. Spasa. Nalazi trabeacija uz koje još nisu otkriveni pripadajući pluteji i pilastri, a koji se rasporedom i vrstom motiva uže vežu uz arhitrave i zabat iz Sv. Spasa potvrđeni su u Biskupiji, kod Glamoča, u Splitu ili okolici, te u Ravnim kotarima. To su dva ulomka arhitrava iz parohijske crkve Sv. Trojice u Biskupiji (sl. 25-26),²⁰ koji - za razliku od trabeacije iz susjedne crkve na Bukorovića podvornicama - imaju i natpis na donjem pojasu, kao i ulomak arhitrava iz Vrbe kod Glamoča (sl. 22).²¹ Pretpostavka o očekivanju analognih nalaza donjih dijelova pregrade oslanja se, uz bliskost potvrđenih analogija, posebice na blizinu crkava u kojima su pronađene obje zone ograde koje se stilski i izvedbeno usko vežu uz nalaze skulpture u crkvi Sv. Spasa, a to su Sv. Petar u

svršio hrvatski kralj Dimitrije Zvonimir s dodatkom o grobu kralja Zvonimira na Kapitolu kod Knina (= Kako i gdje), *Rad JAZU* Zagreb, 288 (1952), sl. (nenumeriрана) s legendom o Bukorovića podvornicama (tu je još jedan ulomak arhitrava sličnih odlika, ali za kojega nije sigurno da potječe baš s toga lokaliteta). Fundusu skulpture iz crkve na tom lokalitetu treba pribrojiti i manji ulomak zabata istih likovnih i kompozicijskih svojstava, koji je zabunom dospio među nalaze sa Crkvine u Biskupiji: cf. N. JAKŠIĆ, Zabati oltarne pregrade iz Crkvine u Biskupiji kod Knina (= Zabati), *PPUD (Fiskovićeve zbornik D)*, Split, 21 (1980), 104, bilj. 16; F. RADIĆ, Ulomci s jedanaest tegurija otarskih ciborija i jednog vratnog okvira starohrvatske bazilike Sv. Marije u Biskupiji kod Knina., *SHP*; Knin, I, 3 (1897), sl. br. 15 na str. 55.
¹⁷ N. JAKŠIĆ, o. c., koji je na osnovi elemenata trabeacije i pluteja s mrežom A prvi povezo te dvije kompozicijske cjeline u radionički opus; I. PETRICIOLI, o. c.; cf. sl. u M. ZEKAN, Pet natpisa, sl. na str. 409, dolje.

¹⁸ N. JAKŠIĆ, o. c.; Prva objava ulomaka u S. GUNJAČA, *Tiniensia archaeologica - historica - topographica (= Tiniensia) I*, *SHP* Zagreb, ser III, 6 (1958), sl. 21, 28/3.

¹⁹ Analogije je prvi donio Jakšić u navedenom radu.

²⁰ Tu paralelu kao dio radioničkog opusa donosi već Jakšić. Za objavu grade cf. D. JELOVINA, Djelatnost Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u godini 1987, *SHP*, Split, ser III, 17 (1988), sl. 4.; S. GUNJAČA, Kako i gdje, nenumeriрана slika s još jednim ulomkom epigrafskog arhitrava.

²¹ Cf. N. JAKŠIĆ, o. c., koji je prvi ukazao na tu analogiju; ulomak je objavila N. MILETIĆ, *Reflets de l'influence byzantine dans les trouvailles paléoslaves en Bosnie-Herzégovine, Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave, T. 2*, Bratislava, 1980, 289, sl.1 na str. 290.

sl. 8 - 10. Bukorovića podvornice
Biskupija, ulomak zabata,
arbitrava i pluteja (mreža A)
oltarne ograde

²² Cf. N. JAKŠIĆ, o. c. Točno mjesto nalaza toga zabata nije poznato, a moguće ga je tražiti u priobalju od Trogira do Omiša, u zoni djelovanja Društva "Bihać". No, identična obradba ptice na zabatu i lijeve ptice na ciboriju koji opisujem u daljnjem tekstu, kao i oblik i obradba kuka na ta dva spomenika, upućuju na zaključak da su ciborij i zabat pripadali opremi iste crkve, što je već uočio i Jakšić.

²³ N. JAKŠIĆ, o. c.; M-P. FLÈCHE MOURGUES - P. CHEVALIER - A. PITEŠA, Catalogue des sculptures du haut Moyen-âge du Musée archéologique de Split (= Catalogue des sculptures de Split) I, VAHD, Split, 85 (1992), 251, Tab. X/V.9. Naime, jedan od ulomaka vođen je pod mjestom nalaza Solin, ali su ostali ulomci te arkade nađeni u zvoniku splitske katedrale ili u crkvi Sv. Mateja južno od katedrale, Prethodne objave: F. BULIĆ, Iscrizione inedite (Salona), *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, Split, VIII (1885), 53/br. 172. *Id.*, Hrvatski spomenici u kninskoj okolici uz ostale suvremene dalmatinske iz dobe narodne hrvatske dinastije (= Hrvatski spomenici), Zagreb, 1888, 43-4 (br. 10 i 18), Tab. XVII/50, XVIII/58; L. JELIĆ, Zvonik spljetske stolne crkve, *Viestnik hrvatskoga arheološkoga društva, N.S., I (1895)*, Zagreb, 1896, 82, bilj. 4; Ž. RAPANIĆ, Kamena plastika ranoga srednjeg vijeka u Arheološkom muzeju u Splitu (= Kamena plastika), VAHD, LX (1958), Split, 1963, 114-5, sl. 18.

²⁴ Tu paralelu je prvi donio I. PETRICIOLI (cf. bilj. 9), a potom N. JAKŠIĆ, o. c.; Kompletirani prikaz trabeacije donosi M. ZEKAN, Pet natpisa, sl. na str. 408/gore. Također valja uzeti u obzir i činjenicu da revizijska istraživanja u Šopotu, koja je proveo Muzej hrvatskih arheoloških

Rapovinama i crkva na Bukorovića podvornicama. Iz Splita ili okolice imamo veći ulomak zabata iz fundusa zbirke Društva "Bihać", danas u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika (inv. br. 1638). Njegove rubne bordure slične su onima na trabeaciji iz Sv. Spasa, a na središnjem polju je uobičajena ikonografska kompozicija križa s dvije ptice (sačuvana je jedna) čija je obradba gotovo identična onoj na zabatu iz Sv. Spasa, a i križ je istoga tipa - s oštro rezanim završecima hasti - samo što je ispunjen tordiranim užetom. Lučni, donji pojas sadrži preostatak natpisa (sl. 14).²² Tu treba ubrojiti i arkadu ciborija (sl. 15), koja je bila objavljena kao nalaz iz Solina, ali je u nedavnoj kataloškoj objavi predromaničke skulpture iz Arheološkog muzeja u Splitu pripisana fundusu splitske predromanike, najvjerojatnije iz katedrale Sv. Dujma.²³ Paralele sa Splitom, već zbog njihove teritorijalne pripadnosti, nisu zanemarljive u konačnom rezultatu analize, o čemu više poslije. Preostaju još općepoznati nalazi trabeacije cancelluma iz Šopota (sl. 1-3), koji su također bliski po izvedbi i strukturi kompozicija, a po detaljima izvedbe su najbliži istim elementima iz Ždrapnja i Plavna.²⁴

Preostaju još elementi zabata iz Crkvine u Biskupiji i to skupine koju je *N. Jakšić* definirao kao II. fazu (sl. 11-13). Iako je među brojnim ulomcima pregrada iz te crkve zastupljena i *mreža A*, nije moguće prije sustavne objave povezati te elemente sa zabatima, premda je ta mogućnost vjerojatna.²⁵

Paralele za donje elemente ograde zastupljene su na većem broju lokaliteta. Tu su pronađeni dijelovi pluteja i pilastara s geometrijskim mrežama na ukrasnim poljima koje su analogne onima iz Sv. Spasa. Za razliku od namještaja iz prethodnoga pasusa, koji se zbog sličnosti u kompoziciji i izvedbi arhitrava i zabata mogao pripisati istoj skupini u koju spada i onaj iz Sv. Spasa, kod donjih dijelova ograde nije moguće direktno potvrditi tu pripadnost bez postojanja i elemenata trabeacije. Tu u prvom redu mislim na *mrežu A*, koja je jedna od omiljenih predromaničkih kompozicija geometrijskog načina ukrašavanja i potvrđena na velikom broju spomenika iz brojnih crkava u Hrvatskoj, dalmatinskim gradovima i u Istri. Budući da je ta mreža često zastupljena i na spomenicima ove skupine, pojedinačne nalaze takovih elemenata nije uputno uže vezivati uz nju bez potvrde u elementima ostalih dijelova ograde. Naveo bih ipak neke za koje mi se čini da bi u budućim istraživanjima mogli doći u obzir. Ta mreža je tako potvrđena na većem ulomku pluteja (danas zagubljenim) sa Šobića groblja u Drvaru (sl. 27), čiji je rubni okvir ukrašen gustim troprutim pletrom poput *mreže B* na plutejima iz Sv. Spasa,²⁶ te na većem ulomku pluteja (neobjavljen; čuva se u lapidariju Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika, inv. br. 2616) koji je bio uzidan u okvir prozora seoske kuće u Biovičinom selu (kod Petrove crkve), na kojemu je kompozicija mreže analogna onoj iz Drvara (sl. 29). Također je zanimljiv i nalaz užega pluteja iz Knina (sl. 30),²⁷ a isti taj tip mreže je čest i na predromaničkim pilastrima i plutejima iz Trogira, gdje nije potvrđena *mreža B*, niti trabeacije s istim shemama ukrasnih polja,²⁸ pa se - po svemu sudeći - radi o korištenju te kompozicije u repertoaru drugih radionica, koje i ne moraju biti istodobne, kao što je čest slučaj s brojnim drugim navedenim primjerima uzduž naše obale. Reducirana inačica opisane mreže zastupljena je i na arhitektonskim okvirima iz Sv. Spasa, kao i na arkadi analiziranog ciborija iz splitske katedrale, pa se kao takva uklapa u radioničku produkciju. Zanimljivo je da na arhitektonskim ulomcima iz Cetine ta mreža ima učvorene kružnice, dok su one na plutejima odvojene. Isto variranje nalazimo i na primjercima pluteja iz Rapovina, gdje *mreža A* ima nevezane kružnice, a *mreža C* učvorene. Analognu pojavu nalazimo i na predromaničkoj skulpturi u Trogiru, gdje su na plutejima i pilastrima gotovo podjednako zastupljena oba načina nizanja kružnica²⁹ Gusta pleterna mreža, koja je zastupljena na dva pluteja iz Sv. Spasa (*mreža B*), potvrđena je do sada na pilastru iz Drvara s groblja Spasovina (sl. 28),³⁰ ulomku pilastra u funkciji recentnoga grobnog učelka na lokalitetu Crkvine-Bender u Otonu kod Knina (sada u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika, inv. br. 2608) - sl. 31,³¹ te na ulomku pluteja iz Karina (sl. 32).³² Tome treba pridodati i dva ulomka pluteja s istovrsnom mrežom otkrivena na lokalitetima koji su gotovo u potpunosti istraženi, pa se navedeni ulomci ne

sl. 11. Crkvine u Biskupiji, ulomak zabata oltarne ograde

spomenika, nisu dala nalaze pluteja ili pilastara: cf. V. DELONGA - T. BURIC, Šopot kod Benkovca - srednjovjekovni lokalitet, *Obavijesti HAD-a*, Zagreb, XVI (1984), 3, 47-8; *Id.*, Crkvine-Šopot kod Benkovca, *Obavijesti HAD-a* Zagreb, XIX (1987), 1, 36-8; T. BURIC, Šopot kod Benkovca, *Obavijesti HAD-a*, Zagreb, XVIII (1986), 1, 30-31.

²⁵ N. JAKŠIĆ, Zabati, Tab. IV/9-11.; *Id.*, Klesarska radionica.

²⁶ T. GLAVAŠ, o. c., sl. 2.

²⁷ S. GUNJAČA, Tiniensia II, *SHP*, Zagreb, ser III, 7 (1960), Tab. XV.

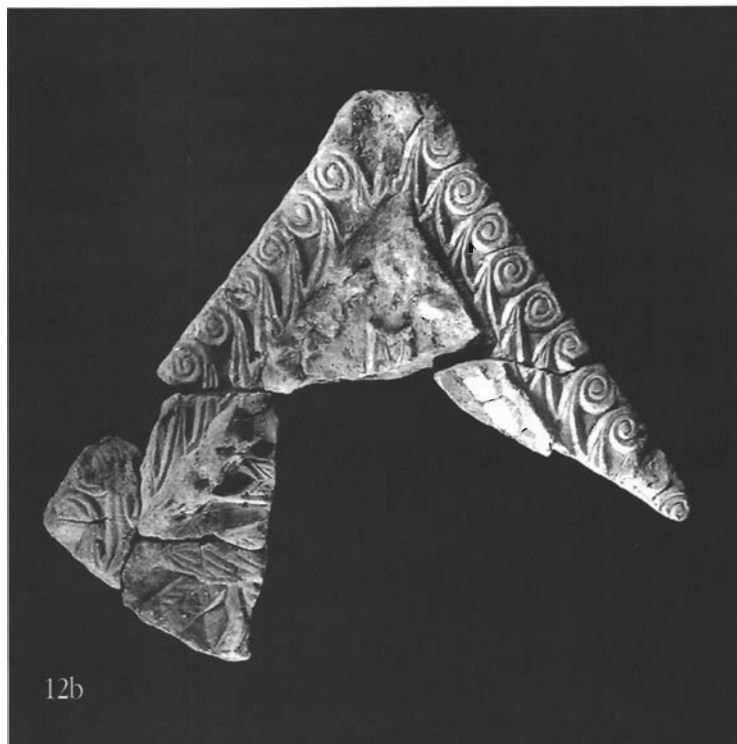
²⁸ T. BURIC, Trogir, Tab. I/22, Tab. VI/14; Tab. VIII/31, 32; Tab. IX/40.

²⁹ *Id.*, o. c., Tab. VI/, Tab. VIII/27, 29, 31, 32, Tab. IX/40.

³⁰ T. GLAVAŠ, o. c., sl. 1. Okolnost da iz Drvara potječu dva ulomka nađena na dva različita položaja navodi na pretpostavku da su to elementi jedne pregrade iz iste crkve, ali me je kolega Glavaš upozorio da su ta dva lokaliteta dosta udaljena (gotovo 3 km) jedan od drugoga, pa je ipak moguće da se radi o dvije crkve koje su istodobno opremljene namještajem od iste radionice.

³¹ S. GUNJAČA, Trogodišnji rad Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika, *SHP*, Zagreb, ser III, 7 (1960), sl. 24.

³² F. RADIĆ, Župna crkva Sv. Martina u Pridrazi kod Novigrada, *SHP*, Knin, I, 1-2 (1901), 48, sl. 13. Radić ga je donio zabunom s nalazima iz Pridrage. Sama mreža nije tako gusta kao na plutejima iz Sv. Spasa.

sl. 12-13. Crkvina - Biskupija, ulomci zabata oltarne ograde

³³ Ž. KRNČEVIĆ, Historijat arheoloških istraživanja na šibenskom području; u: *Stoljeće arheologije na šibenskom području*, Šibenik, 1995, sl. na strani 21/gore lijevo (preneseno iz K. STOŠIĆ, Sela šibenskog kotara, Šibenik, 1940). Drugi nalazi skulpture s toga lokaliteta ne podudaraju se s onima iz Sv. Spasa, pa taj mali ulomak nije moguće vezati uz preostale cjeline (moguće se radi o manjoj, parcijalnoj intervenciji u okviru cjelovitog namještaja). Nadam se da će nova iskopavanja koja provodi kolega Krnčević unijeti više svjetla i u taj problem.

³⁴ T. BURIĆ, Ranosrednjovjekovna skulptura s Kapitula kod Knina (= Skulptura s Kapitula), *SHP*, Split, ser III, 18 (1988), Split 1990, 105, Tab. VI/29 (pretiskano u: *Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini*, Izd. HAD-a, Zagreb, 15 (1992), 104, Tab. VI/29). Ulomak sam pripisao skupini iz X. st., koja je datirana Držislavovom vladavinom. Iako ta skupina ima i pluteje s mrežom kružnica i rombova, a koja je zastupljena i na plutejima iz skupine IX. st. s istoga lokaliteta, sačuvani dijelovi trabeacija s Kapitula iz obje faze jasno se razlikuju po rješenjima ukrasnih ploha od onih iz Sv. Spasa. Stoga sam analognu mrežu s Kapitula, koja odgovara mreži B iz Cetine, sklon gledati kao manji dio ukrasnoga repertoara namještaja Sv. Bartolomeja koji se inače dosta razlikuje od onoga iz Sv. Spasa i nije rezultat iste

uklapaju u kompozicijske sklopove zastupljene na preostalim nalazima predromaničke skulpture s tih lokaliteta. Prvi primjer je ulomak pluteja iz crkve Sv. Lovre u Donjem Polju kod Šibenika,³³ a drugi letva pluteja ili pilastar iz Sv. Bartolomeja na Kapitulu kod Knina.³⁴

Ulomci kat. br. 1 i 25 ukrašeni su troprutim geometrijskim kompozicijama koje se u ukupnom repertoaru dekorativnih predložaka u ovoj skupini rijetko rabe, pa ih pri određivanju bitnih radioničkih karakteristika ne uzimam u razmatranje. Stoga njihove relativno brojne analogije na istočnoj obali Jadrana i u Italiji ne navodim. Isto vrijedi i za ulomak kat. br. 23, koji ima troprutu pletenicu. Preostaje još prikaz križa na nosaču menze ispunjen troprutom pletenicom s okulusom u križištu. Prikazi križa, kao predominantnog simbola kršćanstva, svakako su oni elementi ornamentalnog repertoara kojima se u klesarskoj izvedbi poklanja posebna pozornost i u brojnim slučajevima predstavljaju onaj segment u likovnoj analizi pomoću kojega se i očitava autorstvo majstora ili radionice. Utoliko prije način oblikovanja i ornament križa na tom nosaču bitno odudaraju od križeva na trabeaciji oltarne ograde iz Sv. Spasa, kao i od drugih križeva na spomenici-

ma iste radionice, pa taj element namještaja treba izdvojiti iz ukupnoga fundusa skulpture u toj crkvi - tim više što je rađen od sasvim druge vrste kamena, koji je npr. čest u fundusu predromaničkih nalaza iz Biskupije — i pripisati drugom majstor-radionici, bilo da je on suvremen vremenu izrade cancelluma ili je oltar rezultat naknadne parcijalne intervencije. Sam križ je oblikom i ukrasom tipološki veoma blizak križevima na plutejima i zabatima iz Trogira,³⁵ pa iz toga grada valja potražiti i majstore koji su izradili oltar u Sv. Spasu, osim ako taj spomenik nije zabunom uvršten u nalaze iz Cetine, što je u ovom trenutku nemoguće utvrditi?

Provedenom analizom upotpunjeni su i dijelom preciznije razrađeni navedeni rezultati postignuti u dosadašnjem proučavanju predromaničke skulpture iz crkve Sv. Spasa u Cetini, kao i u proučavanju ukupnog opusa radionice čiji su majstori izradili namještaj u toj crkvi. Pri tome ne ulazim u uvijek aktualan problem da li su klesari ujedno i graditelji ili ne. Komparativni materijal pokazao je ujednačenost likovnih rješenja i brojnost prostorne disperzije istih u nekoliko odjelitih regija. Uzevši u obzir, u prvom redu, detalje izvedbe i odabir kompozicija, ali i povijesno-prostorni raspored pojedinih lokaliteta, skulpturu iz Sv. Spasa moguće je pripisati jednoj radionici čiji je dijapazon djelovanja dosta širok u prostornom smislu, a kvantitet produkcije obilan. Djelatnost radionice sigurno je potvrđena, osim u Cetini, u Biskupiji (na Bukorovića podvornicama, kod Sv. Trojice i na Crkvini) u Rapovinama kod Livna, Šopotu, Ždrapnju i (ako je točna ubicacija) Plavnu, te u Splitu ili okolici, a vjerojatno u Vrbi kod Glamoča i u Drvaru (Spasovina i Šobića groblje).³⁶ Moguće je da analogije iz Biovičinog Sela u Bukovici, te iz samoga Knina također pripadaju proizvodima te radionice, ali bez uporišta u drugim elementima namještaja to nije moguće dokazati, iako njihov zemljopisni položaj dopušta tu mogućnost. Isti je slučaj i s paralelom iz Bendera u Otonu kod Knina.

Ukupno je, dakle, djelatnost te radionice potvrđena na 11-12 lokaliteta, uključivši vjerojatne lokacije (Drvar, Vrba), odnosno 9-10 sigurno potvrđenih, od kojih su svi osim 1 ili 2 grupirani u nekoliko regija dubljeg zaleđa istočnojadranske obale. Što se tiče kronološkog aspekta, on u načelu nije sporan. Vladavina kneza Branimira ostaje sigurni reper za datiranje spomenika koji se stilski vežu uz nalaze iz Šopota i Ždrapnja. Doduše, pojedini detalji u obradbi namještaja s tih lokaliteta ponešto se razlikuju od istovrsnih na spomenicima s ostalih nalazišta. Tako na trabeacijama iz Šopota, Ždrapnja i Plavna imamo niže kuke nego li su one iz Cetine, Biskupije, Rapovina i Vrbe, a i neki detalji u obradbi motiva središnje kompozicije zabata iz Šopota, Ždrapnja i Crkvine razlikuju se od onih sa zabata iz zbirke "Bihac" i Cetine. Također se međusobno razlikuju i kuke na zabatima iz Šopota, ali to variranje nalazimo i na drugim lokalitetima, primjerice na Crkvini u Biskupiji. Prevladavaju ipak brojne sličnosti i podudarnosti, u prvom redu u strukturi kompozicijskih shema na trabeacijama, pa sve navedene različitosti treba shvatiti kao dozvoljene inačice u okviru intenzivne produkcije iste radionice, koja podrazumijeva veći broj majstora-klesara, a samim tim i vari-

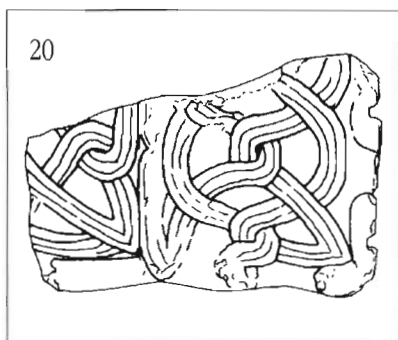
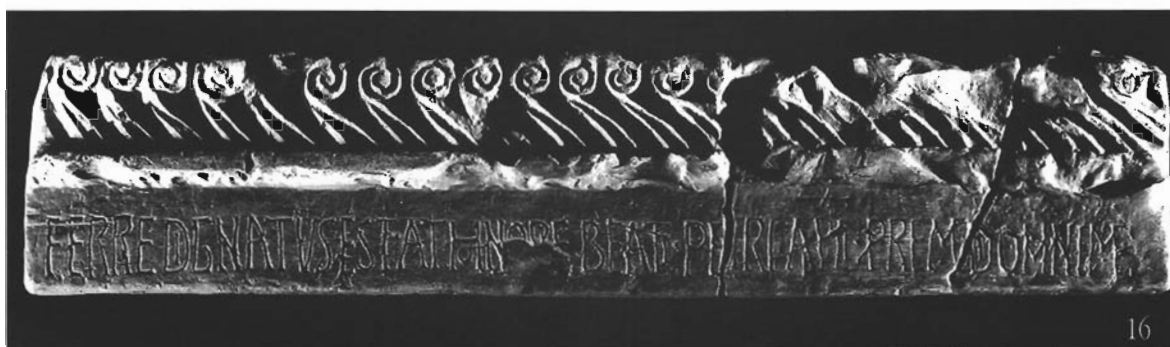
sl. 14. Split-katedrala ?,
ulomak zabata iz fundusa
zbirke Društva "Bihac"

radioničke produkcije ili bližega utjecaja, već opće evolucije predromaničkoga stila u Hrvatskoj, gdje pojedini motivi i kompozicije variraju u kontinuitetu kroz duže vremensko razdoblje.

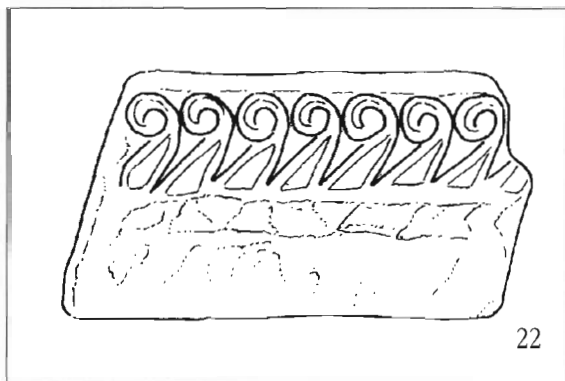
³⁵ T. BURIĆ, o. c., Tab. V/10, Tab. XII/55-6, Tab. XIII/59.

³⁶ Na uključivanje lokaliteta iz dubljega zaleđa u radionički opus upućuju i rezultati do kojih je došla Delonga u obradi epigrafičkih spomenika livnjske županije, pri čemu se osvmula i na likovne karakteristike istih: V. DELONGA, Latinski spomenici županije Livno, 86-7. Moguće je da tu spada i navedeni ulomak arhitrava iz Grebaca kod Livna (cf. V. DELONGA, o. c., sl. 1.), koji ima natpis istih paleografskih odlika kao i trabeacija iz Rapovina, ali ga zbog oštećenosti nije moguće uzeti u obzir bez novih nalaza s toga lokaliteta.

- sl. 15. Split-katedrala ili Solin?,
arkada košare ciborija
sl. 16. Rapovine kod Livna,
arbitrav oltarne ograde
sl. 17. Rapovine kod Livna,
ulomak zabata oltarne ograde
sl. 18-19. Rapovine kod Livna,
ulomaci pluteja oltarne ograde
(mreža A)
sl. 20. Rapovine kod Livna,
ulomak pluteja oltarne ograde
(mreža C)

22

23

24

sl. 22. Vrba kod Glamoča, ulomak
arbitrava oltarne ograde
sl. 23. Plavno kod Knina, ulomak
arbitrava oltarne ograde
sl. 24. Plavno kod Knina, ulomak
pluteja oltarne ograde (mreža A)
sl. 25-26. Sv. Trojica - Biskupija,
ulomci arbitrava oltarne ograde

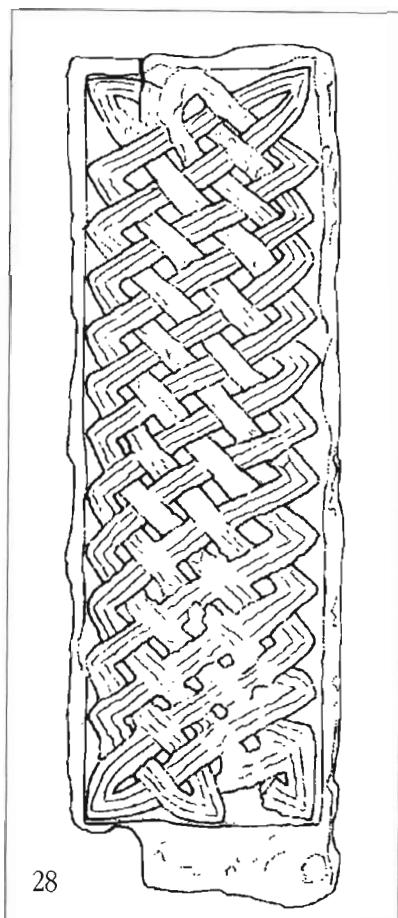
25

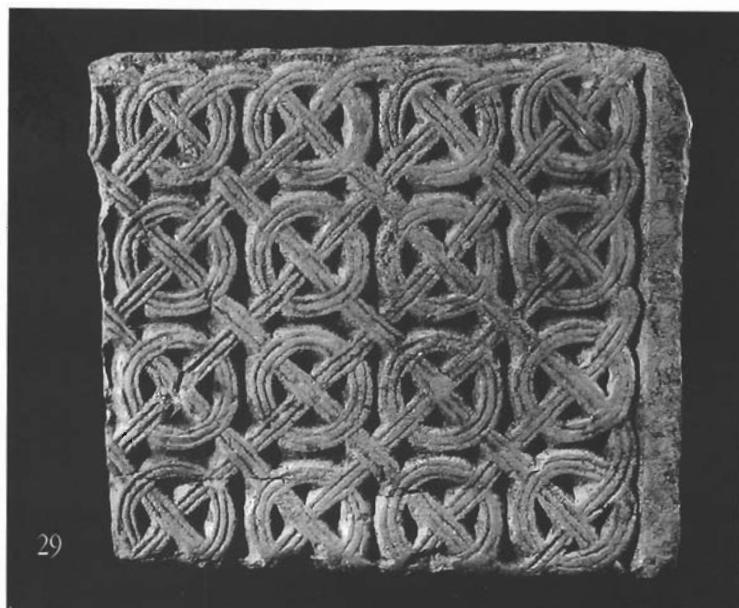
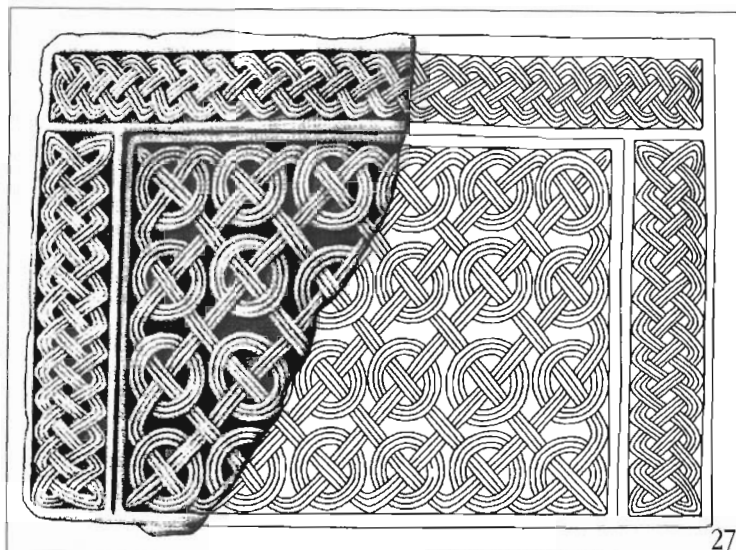
26

ranje u izvedbi istih motiva, koje nosi pečat individualnosti. Ornamentalni repertoar, bitan za određenje radioničke provenijencije, zastupljen je na trabeacijama i plutejima. Arhitravi i zabati imaju uniformirano rješenje podjele ukrasnoga polja u dva pojasa koji su po sredini razdvojeni istaknutim profiliranim rebrom, a ono s donje strane ima niz jako stiliziranog kimationa. Gornji pojasevi uglavnom su ispunjeni visokim žlijebljenim kukama, što je obvezatni predromanički ukras tih elemenata ograde, dok donji imaju natpis ili su neukrašeni. Te različitosti su uobičajene u okviru produkcije pojedinih radionica, pa i one paleografskog

- sl. 27. Šobića groblje - Drvar, rekonstrukcija pluteja oltarne ograde (mreža A)
 sl. 28. Spasovina kod Drvara, pilastar oltarne ograde (mreža B)
 sl. 29. Biovičino selo kod Knina, plutej oltarne ograde
 sl. 31. Crkvina - Bender u Otonu kod Knina, ulomak pilastra oltarne ograde (mreža B)

karaktera, koje prvenstveno ovise o pisanom predlošku. Uz gornje dijelove ograda može se pribrojiti i arkada ciborija iz Splita ili Solina s više zajedničkih elemenata (kuke, kimation - iako ovdje još jače stiliziran, ptice, kao i reducirani pojasevi s mrežama A i B). Potvrđena su tri predloška za ukrasne sheme geometrijskih mreža na plutejima u okviru ove radionice, koje sam nazvao mreža A, B i C. Mreža A ima troprutu kompoziciju sastavljenu od nizova kružnica prepletenih nizovima rombova (Sv. Spas, Bukorovića podvornice, Rapovine, Šobića groblje, Plavno, Ždrapanj, Split ili Solin). Ta mreža je u predromanici općenito raširena i traje u širem vremenskom dijapazonu, uz pojedine inačice, od IX. pa sve do početka XI. st. Ona je i u produkciji ovdje analizirane radionice najčešće zastupljena u odnosu na druge, pa se javlja s određenim različitostima u strukturi njene kompozicije. Tako na pilastru Kat. br. 1 imamo inačicu s udvojenim rombovima, a na arhitektonskim ulomcima iz Sv. Spasa reducirani oblik s učvorenim kružnicama. Mrežu B tvori gusta prepletena mreža troprutih vrpce, koja predstavlja "pleter" u izvornom značenju te riječi (Sv. Spas i vjerojatno "Spasovina" u Drvaru). Rijetko se rabi u

sl. 30. Knin, plutej oltarne ograde
sl. 31. Crkvina - Bender u Otonu
kod Knina, ulomak pilastra
oltarne ograde (mreža B)

predromaničkoj umjetnosti u Hrvatskoj, ali i u drugim dijelovima Europe. Analogije spomenute u prethodnom tekstu (Sv. Lovre u šibenskom Donjem polju, Kapitul kod Knina, Bender u Otonu i Karin) potvrđuju to mišljenje, pa je ova radionica za sada jedina na prostoru ranosrednjovjekovne Hrvatske koja koristi tu kompoziciju kao jedan od osnovnih dekorativnih elemenata. mreža C zastupljena je samo u jednom slučaju (Rapovine), uz mogućnost njene potvrde na još neistraženim lokalitetima, a sastoji se od međusobno prepletenih nizova učvorenih kružnica. I ona je relativno rijetko zastupljena u suvremenoj skulpturi, primjerice na pluteju iz Otresa kod Bribira,³⁷ te na plutejima ranije faze (sr. IX. st.) s Kapitula, a koristi se sporadično i u kasnijoj fazi na istom lokalitetu.³⁸

Ukrasi i kompozicije zastupljeni na spomenicima pripisanim analiziranoj radionici ne predstavljaju novost u ukupnom repertoaru predromaničke umjetnosti. Premda ovdje nije mjesto za ulaženje u dublje raščlambe geneze te stilske epohe, ipak bih

³⁷ S. GUNJAČA, Rad osnivača Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika i utemeljitelja Starohrvatske prosvjete (Povodom stogodišnjice rođenja fra Luje Maruna 1857.-1957), *SHP*, Zagreb, ser III, 61 (1958), sl. 13, veći ulomak pluteja u srednjem redu desno. Zahvaljujem kolegi M. Zekanu na podatku o mjestu nalaza.

³⁸ T. BURIC, Skulptura s Kapitula, Tab. VIII. 13-15, Tab. I/48.

**sl. 32. Karin Sv. Marija
(samostan), ulomak pluteja
oltarne ograde (mreža B)**

³⁹ M. BUZOV, Mozaička dekoracija u kasnoantičkoj arhitekturi na istočnoj obali Jadrana, *Prilozi Instituta za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb, 8 (1991), Tab. 9/2, 10/1-2, 11-12. Cf. i E. DYGGVE - R. EGGER, *Forschungen in Salona III*, Wien, 1939, sl. 68, 71/3. Isti motiv, kao bordura mozaičnoga saga javlja se još i u ranoj antici, npr. na mozaiku s naronitanskog foruma iz I. st. n. e.: N. CAMBI, *Antička Naronna - urbanistička topografija i kulturni profil, Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, *Izd. HAD-a*, Split, 5 (1980), 142, sl. 26.

⁴⁰ T. MARASOVIĆ, *Dioklecijanova palača*, svjetska kulturna baština, Split - Hrvatska, Zagreb - Split, 1994, sl. na str. 101/dolje.

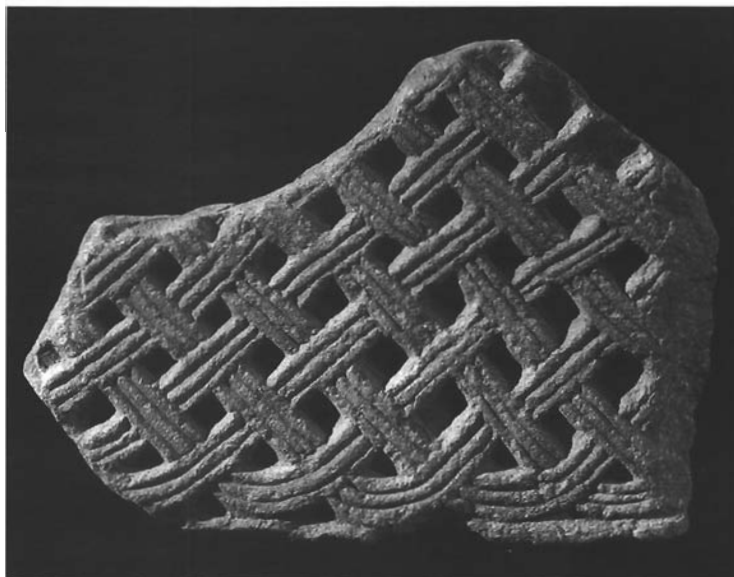
⁴¹ V. DELONGA, Prilog arheološkoj topografiji Mokrog Polja kod Knina, *SHP*, Split, ser III, 14 (1985), Tab. IV/1.

⁴² U. BROCCOLI, *La diocesi di Roma, Corpus della scultura altomedievale (= CSA) VII, Roma/V*, Spoleto, 1981, Tab. XXVIII, 113-14; Tab. XXIX, 115/1, 116-17: primjeri iz Sv. Agneze u Rimu; Lj. KARAMAN, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb, 1930, sl. 98: plutej iz Sv. Klementa u Rimu; A. TAGLIAFERRI, *Le Diocesi di Aquileia e Grado, CSA X*, Spoleto, 1981, Tab. CV, 316: primjer iz Sv. Marije u Cividaleu. Također ima dva slučaja iz pr. pol. IX. st. na predromaničkim spomenicima Aquileje, iz crkve sv. Marije: Tab. III/7, Tab. IV/9.

⁴³ Opširnije o tome cf. Ž. RAPANIĆ, *Predromaničko doba*, 85-7, 99-131 i M. JURKOVIĆ, *Problem kontinuiteta između antike i romanike u umjetnosti istočnog Jadrana*, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 12-13, Zagreb (1989), 41-8.

⁴⁴ I. PETRICIOLI, *Fragmenti skulpture od VI. do VIII. stoljeća iz Zadra, Diadora*, Zadar 1 (1960), sl. 25.

⁴⁵ Današnji titulari u Ždrapnju (Sv. Bartul) i Šopotu (Sv. Jerolim - sačuvano u novovjekovnim dokumentima ninske biskupije), te pravoslavni titular u Biskupiji (Sv. Trojica) su recentni i o njima ne raspravljam.

se osvrnuo na jedan od karakterističnih dekorativnih segmenata zastupljenih na Sv. Spasu, a to je mreža B, potvrđena u okviru pretpostavljene radioničke produkcije još u Drvaru. Već sam naglasio njenu rijetkost u predromanici općenito, a ovdje bih samo ukazao na izvoriste toga motiva, koje - kao i za predromaniku općenito - valja tražiti u starokršćanskoj umjetnosti kasne antike, u prikazima na kamenoj skulpturi i na mozaicima. S obzirom na Split, nije na odmet navesti analogije sa salonitanskih mozaika, kao i onih iz Dioklecijanove palače. To su mozaične bordure i sagovi s mozaika V. st. iz bazilike na Marusincu,³⁹ i mozaik otkriven istočno od Vestibula palače.⁴⁰ Ta mreža potvrđena je i na starokršćanskoj skulpturi, primjerice na ambonu iz Mokrog Polja - Sučevići kod Knina⁴¹ iz dr. pol. VI. st., te na nekoliko starokršćanskih spomenika iz Italije, datiranih okvirno u VI. st.⁴² Navedene analogije potvrđuju kontinuitet umjetničkih strujanja na Mediteranu i u Europi od kasne antike do ranoga srednjeg vijeka,⁴³ čemu može kao primjer zorno poslužiti jedan plutej ili pilastar iz Zadra datiran u VIII. st., a nađen u sklopu katredrale i krstionice.⁴⁴

Od crkava na kojima su potvrđeni sigurni ili vjerojatni nalazi skulpture analizirane radionice, a koje su nastale u isto vrijeme kada i njihov namještaj, sačuvane titulare, bilo direktno ili indirektno, imamo u svega četiri slučaja.⁴⁵ Direktna potvrda titulara imamo za Sv. Spas u Cetini (potvrđen u natpisu na predromaničkom arhitravu i u suvremenom titularu), za Sv. Petra u Rapovinama (potvrda u natpisu na predromaničkom arhitravu), kao i za Sv. Mariju u Biskupiji na Crkvini (natpis na predromaničkom arhitravu, pisani dokumenti i suvremeni titular). Posvetu Kristu moguće je pripisati još jednoj crkvi čiji predromanički namještaj vjerojatno pripada rečenoj radionici, a potvrđuje ga suvremena toponimija. To je crkva u Drvaru kojoj je pripadao pilastar s mrežom B, nađen na groblju zvanom "Spasovina". Zanimljivo je da se i crkva u Biovičinom selu, kojoj je pripadao plutej s mrežom A nalazila u blizini položaja zvanog *Petrova crkva*. Nije isključeno da je to variranje istih titulara dio teološkog i političkog programa koji je pratio izgradnju i opre-

manje tih crkava, no, to je tema koju bi valjalo posebno razraditi.⁴⁶ Isto tako i oblici crkvene arhitekture u kojoj je postavljan taj namještaj bili bi važni za analizu utjecaja pojedinih središta i širenja određenih tipova, no, stupanj istraženosti je takav da je od svih pretpostavljenih crkava poznato svega 3 koje su suvremene sa skulpturom (Cetina, Biskupija-Bukorovića podvornice, Šopot), što je nedostatan broj za bilo kakve usporedbe.

Ovako definirani radionički opus ima veći broj širih analogija u poznatom materijalu iz srednje i sjeverne Dalmacije, uz napomenu da se i taj materijal datira u približno isto vrijeme, tj. proizvod je drugih radionica koje djeluju istodobno s onom koja je radila u Sv. Spasu i gore navedenim lokalitetima, a komparativni elementi se odnose uglavnom samo na trabeacije. U tu skupinu ubrajam trabeacije iz Otresa i Muća, te 2 arhitrava iz Nina,⁴⁷ koji imaju određene sličnosti u rješenjima dekorativnih ploha. Ukrasna polja su im razriješena u tri pojasa razdvojena istaknutim, profiliranim rebrom između prvoga i drugog, a srednji pojas im je ukrašen nizom troprutih peretza, dok je na donjemu, trećem, natpis. Sva tri natpisa navode ime kneza Branimira (879.-892.) i daju još jednu čvrstu kronološku okosnicu. U isto vrijeme datirana je i ograda iz crkve Sv. Cecilije na Stupovima u Biskupiji,⁴⁸ čija je trabeacija rasporedom pojaseva, izborom motiva i detaljima njihove izvedbe gotovo identična otreškoj, kojoj na žalost nedostaje središnje polje zabata. Razlikuju se samo po tome što se natpis s arhitrava na Stupovima ne nastavlja na zabat, već je taj pojas na zabatima ispunjen troprutom pletenicom. U svakom slučaju bi bilo korisno još jednom pobliže analizirati skulpturu s ta 4 lokaliteta iz Branimirovog doba i utvrditi im radioničko porijeklo.

Analiza ornamentalnog repertoara skulpture iz Sv. Spasa i njenih paralela, kao i čvrsta kronološka odrednica koja ih okvirno veže uz kneževanje Branimira, omogućuju pobliže definiranje jedne predromaničke kamenoklesarske radionice, njezina opusa, prostornog dijapazona djelovanja, kao i središta iz kojega radionica djeluje (karta). Nalazi iz Splita ili okolice tu su svakako najindikativniji jer daju podlogu za vezivanje u radionički opus lokaliteta u zaleđu s onima u priobalju. Tim pitanjem podrobnije se pozabavio Jakšić, a na njega se osvrnuo i Jurković.⁴⁹ U zanatski nevještoj izvedbi, koja je vidljiva u ukupnom opusu, Jakšić vidi radionicu bez duže zanatske tradicije, koja predstavlja "značajan prekid" s klesarskom tradicijom dalmatinskih gradova, a koja se formira i djeluje uz vladarski dvor u promijenjenim crkveno-političkim okolnostima koncem IX. st. Jakšićeve stavove prihvatio je i Jurković, koji iznosi pretpostavku da bi baš Knin mogao biti sjedište te radionice. Budući da obojica ne kombiniraju sa Splitom kao jednim od mjesta u kojima radionica djeluje, teritorijalni raspored lokaliteta naveo ih je na određene povijesne zaključke koje sada treba još jednom uzeti u razmatranje. Provedena analiza ukazuje na mogućnost da je ta radionica djelovala i u jednom od vodećih dalmatinskih gradova, Splitu, štoviše da je taj grad najvjerojatnije središte iz kojega ona djeluje i u Hrvatskoj. Stoga se ponovo vraćam na pitanje podrijetla arkade ciborija i zabata iz zbirke "Bihac". Najveći ulomak arkade, s dijelom natpisa ...

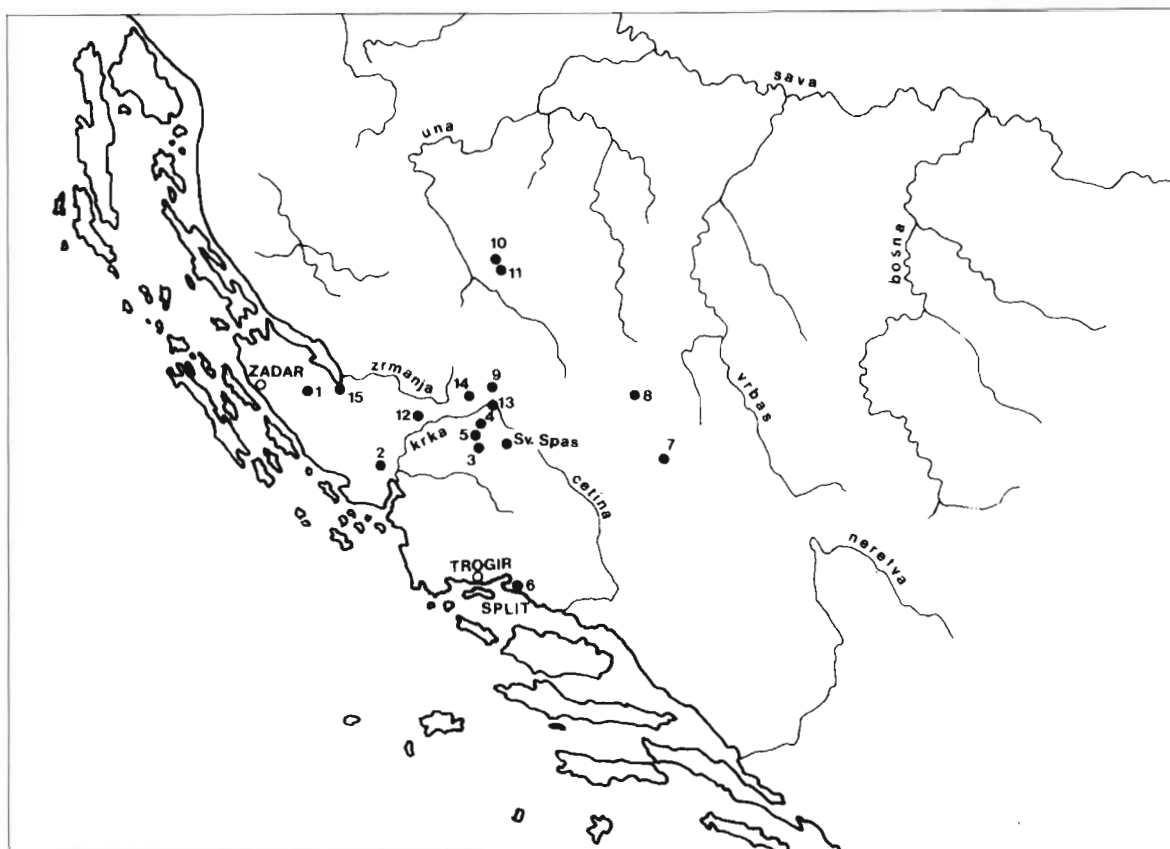
Zaključna razmatranja

⁴⁶ Možda nije na odmet napomenuti da je papa Ivan VIII. blagoslovio kneza Branimira i cijeli njegov narod i zemlju upravo na Spasovo, 7. lipnja 879. g.

⁴⁷ M. ZEKAN, o. c., sl. na str. 408/dolje, 409/gore i u sredini.

⁴⁸ Cf. I. PETRICIOLI, radovi citirani u bilj. 9.

⁴⁹ Cf. bilj. 10 i 11.

Topografski raspored lokaliteta s analogijama za skulpturu iz Sv. Spasa
1. Šopot - Crkvena, 2. Ždrapanj - Sv. Bartul, 3. Biskupija - Sv. Trojica, 4. Biskupija - Bukorovića podvornice, 5. Biskupija - Crkvena, 6. Split - Sv. Dujam (?), 7. Rapovine - Sv. Petar, 8. Vrba, 9. Plavno, 10. Drvar - Šobića groblje, 11. Drvar - Spasovina, 12. Biovičino selo - Petrova crkva 13. Knin, 14. Oton - Bender (Crkvena), 15. Karin - Sv. Marija

⁵⁰ Cf. bilj. 23., gdje je sva literatura o tom pitanju.

⁵¹ Ib. U prilog solinskome porijeklu Jakšić navodi nalaze Dolabellinih natpisa iz Solina, te činjenicu da u Splitu još nisu nađeni ulomci predromaničke skulpture navedenih karakteristika. Međutim, u splitski zvonik ugrađivani su i brojni ulomci iz Splita, posebice ulomci predromaničkoga namještaja iz starijih crkava i vjerojatno iz same katedrale, a koji su bili vlasnost splitske crkve: cf. kataloške opise u F. BULIĆ, Hrvatski spomenici, Ž. RAPANIĆ, Kamena plastika, te u M-P. FLÈCHE MOURGUES - P. CHEVALIER - A. PITEŠA, Catalogue des sculptures de Split I. Što se tiče nepostojanja nalaza istih radioničkih odlika u Splitu cf. primjer radionice iz doba vladavine kneza Trpimira u daljnjem tekstu.

MAGNA M ... na donjoj strani luka, prvi je objavio Bulić 1885. g. kao nalaz iz Solina,⁵⁰ uz napomenu da je nađen 1880. g. Isti autor je tri godine kasnije u svojoj sintezi o starohrvatskim spomenicima objavio taj ulomak kao nalaz s nepoznatog nalazišta, ne citirajući prvu objavu, a ujedno ga vezao s drugim ulomkom iste arkade, koji je nađen u kruni petoga kata zvonika. Potom se Jelić u svojoj studiji o zvoniku splitske katedrale osvrnuo na te nalaze i vezao ih uz prvi ulomak, ali ni on ne spominje Solin. I konačno su nedavno Flèche Mourgues, Chevalier i Piteša donijeli sve nalaze na jednom mjestu i opredijelili se za splitsko porijeklo.⁵¹ Prihvaćajući tu ubikaciju pokušao bih je ovdje potkrijepiti s još nekim okolnostima. Naime, četvrti ulomak te arkade nađen je 1895. g. na mjestu gdje je bila crkva Sv. Mateja (nekadašnji mauzolej splitskih metropolita), južno od katedrale, a ta crkva je porušena 1880. g., upravo kada je navodno u Solinu nađen najveći ulomak. Uz to bih upozorio na činjenicu da Split u ranom srednjem vijeku ima do sada poznat samo jedan mali ulomak arkade ciborija i to iz dr. pol. VIII. st., koji vjerojatno pripada katedrali, što bi značilo - ako se opredijelimo za solinsko porijeklo sporne arkade - da je to jedina katedrala na našoj obali Jadrana koja nije imala svoj ciborij sve do romanike. Utoliko je vjerojatnije da i ovdje analizirana arkada pripada baš ciboriju iz nje, tim više što bi postavljanje ciborija koincidiralo s vremenom kneza Branimira i biskupa Teodozija, o čemu detaljnije u slijedećim redcima. Stoga sam mišljenja da su ti ulomci, uz koje bih vezao i spomenuti zabat iz zbirke "Bihać" kao suvremeni dio namještaja iste crkve, nastali u okviru analizirane radionice u Splitu. Zato njenu djelatnost ne bih ograničio unutar granica jednoga crkvenog ili svjetovnog središta, jer je ona djelovala i u gradu bizantske Dalmacije (Split) i na hrvatskom teritoriju,

dakle na prostoru jurisdikcija splitskoga nadbiskupa i "biskupa Hrvata" čije je sjedište u Ninu. Sagledavši sve relevantne činjenice mislim da je baš Split središte u kojemu je ta radionica nastala, u kojemu je stvarala i iz kojega je u datom trenutku proširila svoju djelatnost na široko područje u Hrvatskoj. Nevještost i primitivnost izvedbe njenih klesara, koju ističu spomenuti autori, ne mora značiti i "značajan prekid s klesarskom tradicijom dalmatinskih gradova," posebice ako ti majstori dolaze upravo iz grada. Naime, tradicija ne podrazumijeva samo kvalitetnu izvedbu, jer je i u gradovima uvijek bilo vrhunskih i kvalitetnih majstora, koji su vješto oponašali ili čak kreirali stil, ali i onih osrednjih i lošijih. Pojava takvih u gradu vjerojatno se može vezati i uz materijalne mogućnosti donatora-investitora,⁵² a u ovdje obrađenom slučaju ona bi mogla imati i svoje povijesno objašnjenje. Već sam naveo da je intenzivna izgradnja i obnova sakralnih objekata u vrijeme kneza Branimira ostvarena u relativno kratkom vremenu uz sudjelovanje nekoliko različitih radionica, pa je logično pretpostaviti da uz kvalitetne majstore priliku dobijaju i lošiji, posebice u županijama koje su smještene u dubljem zaleđu, u današnjoj Bosni. S druge strane imamo primjer radionice iz sredine IX. st. koja je izvela nekoliko kvalitetnih ostvarenja u tadašnjoj Hrvatskoj u vrijeme kneza Trpimira (Rižinice, Lopuska glavica u Biskupiji, Vrpolje-Vijola i Plavno kod Knina i td.), a koja svojom kvalitetom nedvojbeno ukazuje na gradske majstore, što navodi i Jakšić u svom radu, iako nije potvrđena njihova djelatnost u Splitu ili Trogiru odakle su vjerojatno došli.

Tako definirana radionica i njezino sjedište uklapa se u povijesna zbivanja svojega vremena. Crkvenu politiku u Hrvatskoj provodi tada ninski biskup Teodozije, u vrijeme Branimirova kneževanja, koji vješto lavira između pape i aquilejskoga patrijarha, o čemu je napisano već dosta redaka.⁵³ Budući da o tim složenim crkveno-političkim odnosima ovisi i pitanje širenja i distribucije predromaničke skulpture na relaciji bizantski grad - Hrvatska, izložio bih ovdje i svoje viđenje toga problema, tim više što u dosadašnjoj literaturi nisu iskorišteni svi raspoloživi izvori i stajališta.⁵⁴ Odnos između dalmatinskih gradova i Hrvatske uvijek je ovisio o globalnom odnosu snaga na tadašnjoj svjetskoj političkoj pozornici, što je veoma jasno potvrđeno i Aachenskim mirom 812. g. Jačanje utjecaja Bizanta pod Bazilijem I. (867.-86.) dovelo je na hrvatsko prijestolje, po Domagojevoj smrti, Trpimirova sina Zdeslava (878.-9.), no, njega u državnom prevratu skida s prijestolja knez Branimir (879.-92.), koji se - uz potporu ninskoga biskupa Teodozija (879.-92.) - priklanja papi i oslobađa vrhovništva Bizanta nad Hrvatskom. Dalmatinski gradovi ostaju pod carskom vlašću, a u isto vrijeme (879./80.) na splitsku nadbiskupsku stolicu sjeda Marin. Po njegovoj smrti, oko 886. g., splitskim nadbiskupom postaje Teodozije (do konca Branimirove vladavine 892.). Upravo u vrijeme kada Branimir stupa na prijestolje, u Carigradu se održava crkveni sinod na kojemu papini legati priznaju Focija za patrijarha, čime je krizno razdoblje u odnosima Carigrada i Rima - izazvano Focijevom shizmom - prevladano. Car i papa (Bazilije I. i Ivan VIII.) uspostavljaju dobre odnose, pa u takvoj konstelaciji snaga valja gledati i zbivanja na istočnoj obali Jadrana, posebice zbog

⁵² Cf. primjerice izrazito nevješta ostvarenja u predromaničkoj skulpturi Trogira (T. BURIĆ, Trogir, Tab. X/49-51a, pa i Tab. XII/55) ili osrednja Splita (Ž. RAPANIĆ, Kamena plastika, sl. 26, 32); cf. i Ž. RAPANIĆ, Predromaničko doba, 92.

⁵³ Cf. bilj. 12, te sintetske prikaze hrvatske povijesti: F. ŠIŠIĆ, o. c., 374-93; N. KLAJČ, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb, 1971, 250-59; N. BUDAK, Prva stoljeća Hrvatske, Zagreb, 1994, 26-8; I. GOLDSTEIN, Hrvatski rani srednji vijek, Zagreb, 1995, 260-69.

⁵⁴ Ovdje nije mjesto za opširno elaboriranje pitanja o općim uvjetima za nastanak jedne kamenoklesarske radionice, no, čini mi se da u uvjetima ranoga srednjeg vijeka nije moguće organizirati ad hoc jednu radionicu u ruralnom ambijentu kneževine Hrvatske, gdje nema tradicije mediteranskog grada u sklopu koje se podrazumijeva i ona kamenoklesarska, a to su faktori koje je bizantski grad istočnojadranske obale - u konkretnom primjeru Split (sa susjednim Trogirom i njegovim kamenolomima) baštiniio od antičke metropole Salonae. Da li određena radionica kleše na licu mjesta u zaleđu, ili dovodi gotove proizvode iz grada, za tu temu nije od većeg značenja. Detaljnije o tim procesima cf. u Ž. RAPANIĆ, o. c., 85-93.

stalne arapske opasnosti, zbog čega je carska flota permanentno angažirana. Do prekida opet dolazi 883. g. kada papa Marin ekskomunicira Focija, no, novi car Lav VI 886. g. opet skida neposlušnog patrijarha i obnavlja dobre odnose s papom.⁵⁵ Čini mi se da ti globalni odnosi i pored čestih izmjena situacija, ne utječu posebno na proces razvitka i širenja predromaničke skulpture na istočnojadranskom arealu. U prilog tome navodim i podatak o Branimirovu darivanju splitske crkve, sačuvan u darovnici ugarsko-hrvatskog vladara Gejze II. istoj crkvi iz 1158. g.⁵⁶ Taj podatak Šišić je vješto povezao s navodom Tome arhidakona o nadbiskupu Marinu (*"Marinus archiepiscopus fuit tempore Caroli regis et Branimiri ducis Sclavoniae"*), zaključivši da se Toma služio nekom nesačuvanom Branimirovom darovnicom splitskoj crkvi i nadbiskupu Marinu, dakle između 879. i 886. g., tj. prije stupanja Teodozija na splitsku katedru. U svezi s analiziranim zbivanjima je i podatak o danku kojega su dalmatinski gradovi po naredbi cara Bazilija I. bili dužni plaćati vladarima Hrvatske, Travunije i Zahumlja. Datiranje početka toga davanja još je sporno u historiografiji, tj. nije riješeno je li Hrvatska taj danak dobijala već od Zdeslava ili tek za Branimira.⁵⁷ Bez obzira na te dileme ostaje činjenica da se u hrvatski vladarski trezor iznenada sliva veća količina zlatnog novca, čime se dobija "svježi kapital" koji će i omogućiti intenzivnu obnovu starih i izgradnju novih crkvenih objekata. To je bio proces koji se, i unatoč povremenih sukoba i zahlađenja odnosa, manje više kontinuirano odvijao. Glavni čimbenik koji ga je nosio, uz donatore (hrvatske kneževe i njihove župane), bile su dalmatinske kamenoklesarske radionice, među koje spada i jedna iz Splita koja je izradila, među ostalima, i oltarnu ogradu u crkvi Sv. Spasa, najvjerojatnije u vrijeme kneza Branimira ili eventualno Mucimira. Veći broj crkava koje je ona opremila namještajem nameće i određena razmišljanja s kronološkog aspekta, jer uredenje 9-13 crkava u svega 10-ak godina nije baš jednostavan zadatak, a posebice ako su ti klesari bili ujedno i graditelji. Stoga je njena obimna aktivnost na hrvatskom teritoriju sigurno trajala i duže, tj. za kneževanja Mucimirovog (cca 892.-910.), a proširena je i na županije u dubljem zaleđu: Livanjsku i Psetsku, čime i ti istočni i sjeverni krajevi ranosrednjovjekovne hrvatske kneževine po prvi put ulaze u sveobuhvatniji proces kristijanizacije, što potvrđuje i činjenica da na tim prostorima nije još pronađena predromanička skulptura iz prve polovice ili sredine IX. st. Na osnovi kronoloških elemenata, utvrđenih provedenom analizom, ukupna djelatnost definirane splitske radionice može se okvirno datirati u zadnja dva desetljeća IX. i prvo desetljeće X. st., a na prostoru hrvatske države vezati uz vrijeme vladanja kneževa Branimira i Mucimira (dakle, oko 30-ak godina). Tako je priveden kraju jedan široko zasnovani program, skromno započet za Mislava i Trpimira, intenziviran za Branimira i Teodozija, a koji će biti uglavnom dovršen za Mucimirova kneževanja i u krajnjoj instanci rezultirati poznatim odlukama splitskih sabora za vladavine kralja Tomislava. Brojne kamenoklesarske radionice koje u apogeju toga procesa djeluju, a među njima i ovdje prikazana jedna od splitskih, izradile su zavidan kvantum predromaničke skulpture i u Hrvatskoj i u gradovima, koji predstavlja trajnu

⁵⁵ Opširno o razdoblju kneževanja Branimira i međunarodnim odnosima u to vrijeme cf. F. ŠIŠIĆ, o. c., 376-93.

⁵⁶ T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus II*, Zagreb, 1904, 86-7, br. 83; F. ŠIŠIĆ, o. c., 390, bilj. 26; J. STIPIŠIĆ-M. ŠAMŠALOVIĆ, *Codex diplomaticus I*, Zagreb, 1967, 22, br. 19.

⁵⁷ J. FERLUGA, *Vizantiska uprava u Dalmaciji, Poseb. izd. SAN CCXCI, Vizantološki institut, knj. 6*, Beograd, 1957, 74-5; opširnije o bizantskoj vlasti na Jadranu u to vrijeme str.69-78; B. FERJANČIĆ, *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II, Poseb. izd. SAN CCCXXIII, Vizantološki institut, knj. 7*, Beograd, 1959, 36, bilj. 114.

osnovu ukupnoga fundusa te stilske epohe, na kojemu su sve odlike predromaničke umjetnosti došle do izražaja. Poznavanje tih djela neophodno je da bi se razumjelo i početak toga stila, kao i njegova kasnija ostvarenja u X. i XI. st.⁵⁸

⁵⁸ Zato je Budak s pravom postavio pitanje: da li Branimirovo i Teodozijevo doba nazvati hrvatskom "karoliškom renesansom", N. BUDAK, o. c., 28.

Tonči Burić

PRE-ROMANESQUE SCULPTURE FROM THE CHURCH OF
ST SAVIOUR AT CETINA

Summary

The Church of St Saviour at the village of Cetina, by the very source of the homonymous river, has together with the large mediaeval cemetery, for more than a century been the focal point of ever present interest of archaeologists and art historians. Meritorius pioneers of Croatian national archaeology, Franciscans Stjepan Zlatović and Lujó Marun were the first to describe and present facts about the Church and its surrounding cemetery at the end of the last century. Systematic excavations led by Stjepan Gunjača from 1947 until 1954, enriched the holdings of pre-Romanesque sculpture from the church but the finds were not studied systematically. Their attention was drawn by two architraves of the altar screen, mainly because of the inscription of the donor and not because of their artistic qualities. According to the paleographic features, the inscription was therefore dated to the 9th-10th century and its content also confirmed the continuity of the titular until the present.

The greatest number of pre-Romanesque sculptural fragments are parts of altar screens (cancellum), altars and architectural decorative elements: portal framings, lintels and jambs. The altar screen fragments mostly belong to its lower part (pilasters and plutei) found in minor pieces. There are also two completely preserved architraves and part of the pediment belonging to the upper part (trabeation), while a smaller capital fragment and a smaller column fragment (presently misplaced) are all that is left from the central part. Of all the fragments it was possible to determine three pilasters (Cat. no. 1, 12 and 25) and four plutei (Cat. no. 2, 4-11 and 26). It was not possible to determine the function of a smaller number of fragments (Cat. no. 3 and 21), while Cat. no 24 is likely to have been part of the cancellum stipes. According to these finds, a sketch reconstruction of the altar screen was proposed (Crtěž 1a-b). Preserved openings for placing the architrave in the side walls clearly determined its position. The altar remains are the mensa supporter (Cat. no. 17) and fragments of the mensa (Cat. no. 19) which was reconstructed. Of the portal framing, three fragments were found (Cat. no. 19, 20 and 28), while the fourth fragment was walled in as a spolium when the presbytery was added in the late Middle Ages. (Cat. no. 22; its decorative field was deliberately etched in the late 1980 s due to increasing religious intolerance). The function of fragment no. 23 was not exactly determined, while the rest are fragments of the portal jamb and lintel).

From the reconstruction it is evident that the cancellum belonged to an aisleless church whose outer columns were in the axis of the altar conch corners. The lower part is rhythmically composed of two wider and two narrow plutei as well as four pilasters. Their decorative fields bear geometric compositions of various types of grid all of them interlaced. The pilasters bear a number of "eights", and untied circles interlaced in a grid of rhombs. Particularly important are compositions of grids on plutei, because, along with the decorative field on the trabeations - they are the crucial element of art expression by means of which it is possible to attribute the work to a certain stone-mason or workshop. Plutei from the Church of St Saviour bear two compositions of grids. Grid a on narrow plutei, as on the pilaster on the right hand to the entrance to the presbytery and Grid b on larger plutei that is literally decorated by a "dense" interlace. The architraves are divided into two lon-

itudinal strips, separated from one another by a prominent rib that has a stylized cymatium chiselled on its lower part. The upper parts have characteristic high motifs of running dog with fluted lower parts, while the donor's inscription is carved in the lower part. (ref. paper by Vedrana Delonga in this volume). The pediment framing follows the scheme of the architrave, but only its minor fragment from the left side was found. It bears the remainder of the zone with running dog and a small fragment of the central field with usual iconographic representation of the cross with two birds under its arms. The preserved part of the cross shows lined and undecorated arms, as well as the larger part of the bird to the left, probably holding a bunch of grapes in its beak.

The schematic bird is a shallow relief, whose feathers and wing are only indicated by parallel lines. The running dog motif on each architrave are divided into two opposite rows, separated from each other by small crosses of identical features as the cross on the pediment. The portal fragments also bears a reduced variant of Grid a, whose circles are tied in a row. The mentioned work has uniformed stylistic features clearly denoting that they date from the same period. The only exception are altar elements, i.e. the cross on the supporter of the mensa whose features are completely different from those of the crosses on the pediment and architraves. Such crosses were very common in pre-Romanesque sculpture in Churches in Trogir, and it is likely that they had been made in one of its workshops, either then or later.

Since the fragments have not been systematically published, when studying the sculpture from St Saviour, until the present, researchers only considered architraves and compared their stylistic features with the same or similar finds. Their style and date was for the first time determined more precisely by Ivo Petricioli who compared them to similar elements from a number of other churches (Šopot, Ždrapanj, Biskupija-Bukorovića podvornica) and dated them to the time of prince Branimir (879-892). These results, somewhat supplemented, were accepted by Miljenko Jurković, and further elaborated by Nikola Jakšić (ref. his work "The Stone-cutting Workshop from the time of Prince Branimir" in this volume). He considered that the sculpture from some other sites also belonged to this group: that from Biskupija - Crkvina, 2nd phase, unknown site (the "Bibač" Society collection, Split or Solin (the Bibač Society collection), Livno-Rapovine, Vrba (Glamoč) and Plavno (Knin). He noticed that details of their decorative compositions were identical or very similar by treatment or structure which is why he assigned them all to the same workshop (for all analogies refer to Fig. 1 - 32). Apart from the trabeation he also related plutei fragments with Grid a from the following sites: Zdrapanj, Biskupija, Crkvina, Biskupija-Bukorovića podvornica. As the main characteristics of the workshop production Jakšić brings poor quality of execution, and the lack of a longer craftsmanship tradition. The entire workshop production is according to him a "significant discontinuation" of the stonecutting tradition in Dalmatian towns. He agrees with the dating by Petricioli, but due to a greater number of sites whose sculptural decoration was considered to be produced in workshops, it is likely that they have existed somewhat later as well. Considering the workshop within the historical framework of the time, the craftsmen who worked at the court at the time when Branimir discontinued relations with Byzantine towns along the coast, according to Jakšić, belonged to this workshop, which explains the "discontinuation of the stonecutting tradition of those towns". Therefore, he assigns the finds from the Bibač collection to the unknown church at Solin.

The reconstruction of the altar screen from St Saviour and the publishing of pre-Romanesque finds from various sites, enabled an

analysis of the mentioned workshop enriched with new details which resulted in new facts. Because of the congruent composition and certain motifs that are treated in the same manner, fragments of the cancellum from the Church of St Saviour, apart from the already determined sites, parts of the altar screen from other sites may be assigned to the same workshop as well. Such are the fragments from Oton near Knin (Bender-Crkvina) and at Drvar (Spasovina, Šobića cemetery). They are accidental finds, and the sites have not been excavated yet so that not all main pieces of the altar screen are known of, particularly the trabecation. The pilasters bear a Grid b (Bender-Crkvina and Drvar-Spasovina), and the plutei bear Grid a (Drvar-Šobića groblje), that also appears on the pluteus from Biovičino selo (Knin) and on one from the town of Knin. As both variants of meshes (with tied circles, and that with untied ones) appear on a number of pilasters and plutei from the eastern Adriatic coast, both in towns and in the hinterland, plutei from Bikovičino selo and Knin cannot be considered to be workshop products with certainty. Special attention in this paper was paid to two monuments from the Bibač collection - the pediment from an unknown site and the ciborium arch that was in literature first referred to as a find from Solin and afterwards considered to have belonged to the finds of the belfry near the Split cathedral. I was more likely to believe in Split as their provenance and not to include Solin as a town of the workshop's activity. Products of this workshop, would, in that case be those at Cetina - St Saviour, Biskupja - Bukorovića podvornice, Biskupija - Crkvina (St Marija), Biskupija - St Trinity, Livno - Rapovine (St Peter), Šopot - Crkvina, Ždrapanj and Plavno, and most probably Vrba (Glamoč) and Drvar Spasovina, Šobića cemetery. As most of these sites were not systematically excavated, this analysis might require certain corrections and supplements upon completion of excavations. Believing that the pediment and arch, with characteristics of a workshop production were found in Split, I suppose they originally belonged to the church furnishings, particularly because this site yielded no ciborium with pre-Romanesque features after the 8th c. Considering the historic circumstances, the time of prince Branimir, the centre of the workshop must have been in Split, in spite of the poor craftsmanship of the entire work, which is undeniable. The period of prince Branimir was accompanied by intensive reconstructions and construction of new churches throughout Croatia, proved by quality sculpture at Muć, Otres near Bribir and Nin (all architraves were dated by the inscription of the said prince), sculptural finds of lesser quality prove that even such workshop stood out, just as in towns where the quality of pre-Romanesque products varied. As a tangible evidence of intensive Christianization in Croatia at the end of the 9th c., this process also denotes an increased influence of the Split archbishopry. Although its see was in the town of Byzantine province of Dalmatia - it took advantage of the decreasing Frankish influence on Croatia and thus the influence of the Aquileian patriarchate on religious circumstances and acts in accordance with the papal policy on the eastern Adriatic. This process reached its climax during the well-known Councils in the time of king Tomislav (925 and 928), when the Split metropolitan became the ecclesiastical primas of Croatia. The relation of the Split church with the court that had been established during the rule of prince Trpimir in the mid 9th c., and particularly intensified when the Nin bishop, i.e. Croatian bishop Theodosius /although being an Aquileian suffragan/ became archbishop in the time of prince Branimir was very strong. In spite of varied political relations within global processes at the time, its strength was proved by the unpreserved Branimir's deed of gift to the Split church, and was recorded in the deed of gift of the Hungaro-Croatian king Gejza II

to the same church from 1158. This explains the activity of a number of workshops from Split or Trogir in Croatia, among which is the one analyzed here, that produced the furnishings in the Church of St Saviour. Due to the large number of churches that it worked for, its activity must have lasted very long, and its activity should therefore be extended onto the period of prince Mucimir (around 892 - 910), particularly onto churches further inland, on the present-day territory of Bosnia and Herzegovina (Drvar, Livno, Glamoč), that belonged to Croatia under the Trpimirović dynasty. Apart from Croatia, the workshop was proved to work in Split as well, most probably producing the stone furnishings for the cathedral, among which the ciborium as well. Since the church of St Saviour was not chronologically precisely determined, the construction and furnishing of the church should be dated to the approximate time of the workshop's activity: the rule of Branimir and Mucimir (around 879 - 910), not excluding the possibility that it might have been built earlier, in the time of prince Branimir.